50 коп.

КЪАФИФ РУЗГЯР ЭСКЕНДЕ

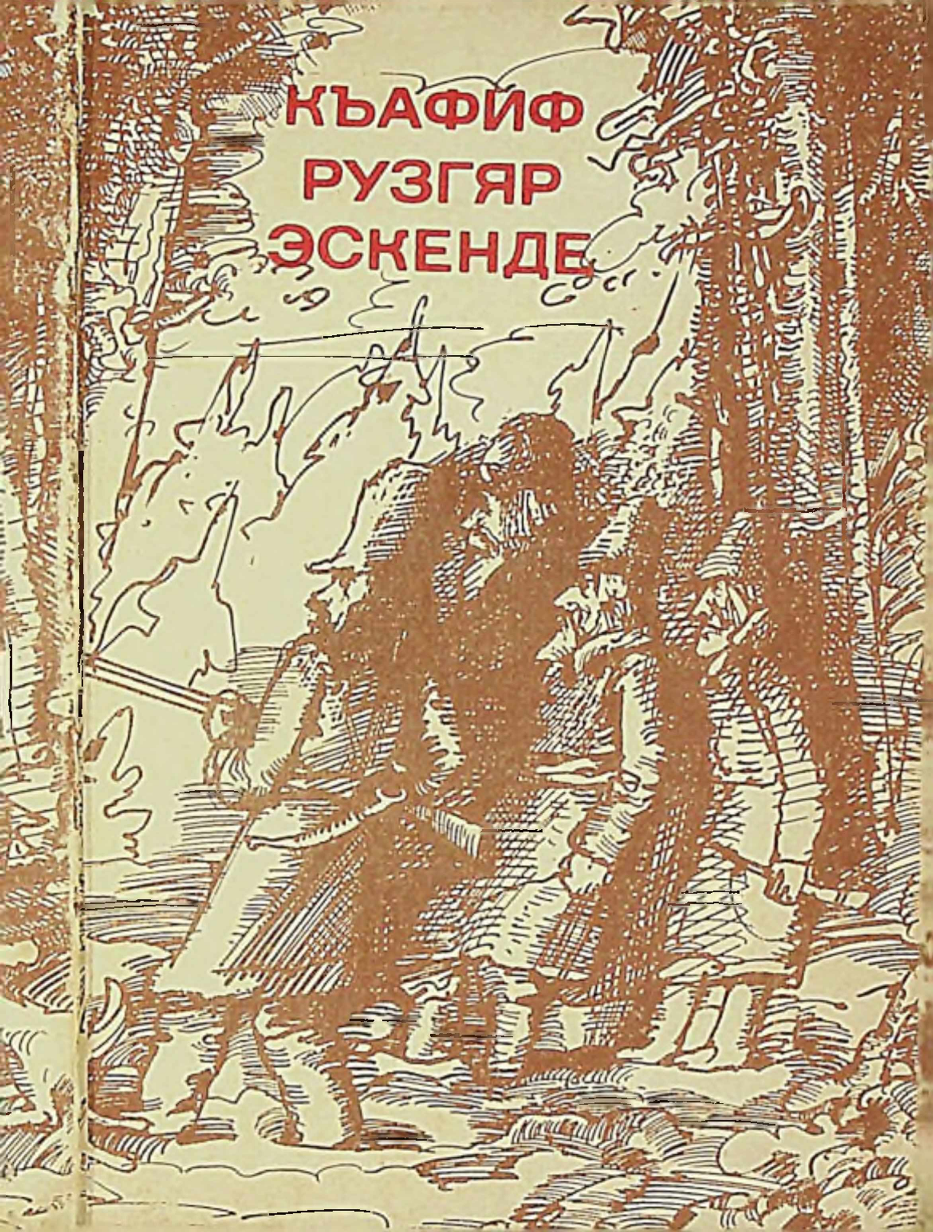

КЪАФИФ РУЗГЯР ЭСКЕНДЕ

Икяелер ве повесть

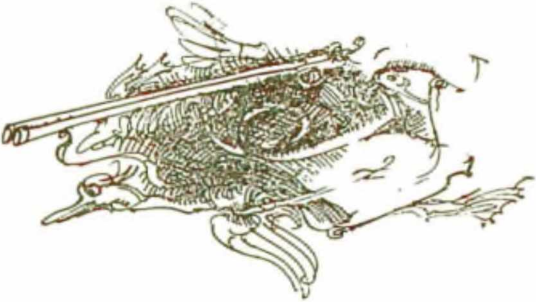

Ташкент
Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты
1989

СБ
К 96

Къафиф рузгяр эскенде: Икяелер ве повесть: Джыйынтыкъ.— Т.: Эдебият ве саньат нешр., 1989.—144 б.

Джыйынтыкъта белли рус ве къардаш халкълар, шу джумледен, къырымтатар языджыларынынъ балалар ичюн язгъан энъ яхшы эсерлеринден нумюнелер бериле.

Оларда кичкенелерге достлукъ-муаббетлик, къардашлыкъ, Ватангъа, ана-бабагъа, табиаткъа, айванлар алемине севги ве садакъат дуйгъулары ашлана. Икяечиклер адий ве окъуйыджыны озюне джельп этиджи терен бедиийликнен язылгъан.

Свежий ветер: Сборник.

Сб

С $\frac{4702800100-130}{М 352(04)-89}$ 66—89

© Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты, 1989 с.

ISBN-5—635—00363—X

Л. Н. ТОЛСТОЙ

ЭСАРЕТТЕН БЕТЕР АВДЖЫЛЫКЪ

Авджынынъ икяеси

Биз аюв авджылыгъына чыкъкъан эдик. Аркъадашым аювны атып, йымшакъ еринден яралады. Къар устюнде азгъана къан лекеси къалса да, аюв энди къачып кеткен эди.

Биз орманлыкъта расткелишип, не япмакъны музакере этмеге башладыкъ: шу аювны къыдырмалымы, ёкъса учь куннь онынъ ятмасыны беклемелими?

Биз аюв авджысы мужиклерден: бу аювны шимди къыдырмакъ мумкюнми, ёкъса ёкъмы?— деп сорадыкъ. Аюв авджысы къарт шойле деди:

— Хайыр, аювгъа озюне кельмеге имкян бермек керек, беш куньден сонъ къыдырмакъ мумкюн, ал-азырда онынъ пешинден юреджек олсанъ, о урькер, ятып оламаз.

Яш авджы къартнен давагъа тутуныркен, аювны къыдырмакъ зарурлыгъыны сёйледи.

— Бойле терен къарда,— деди о,— аюв узакъкъа кетип оламаз, о гъает семиз. Шимди ятакълай биле. Эгер ятакъламаса, мен лыжанен онынъ пешине етерим.

Аркъадашым да доланмакъны истемей, беклемекни тевсие этти.

Мен исе шойле дедим:

— Эбет, дава этмеге не бар. Сиз не япсанъыз, мен Демьяннен онынъ изинден кетеджегим. Этрафыны долансакъ яхшы, доланып оламай экенмиз, не япаджакъсынъ, эм даа кеч дегиль.

Ойле де яптыкъ.

Аркъадашларым койге къайтмакъ ичюн чаналаргъа

таба ёл алдылар, биз Демьяннен отьмек алып, орманда къалдыкъ.

Дигерлери бизден айырылгъан сонъ, Демьяннен тюфеклерини козьден кечирдик, курклеримизнинъ этеклерини къушагъымызнынъ арасына къыстырып, из пешинден кеттик.

Ава яхшы, сакин аяз эди. Лякин лыжанен юрьмек къыйын олды: къар терен ве куль киби йымшакъ. Шимди къар ягъмай, ялынъыз бир кунь эвельси ягъды. Бойледже, лыжаларнынъ ярысындан зиядеси къаргъа батып кете эдилер.

Аюв излери узакътан биле корюнелер. Аювнынъ насыл кеткенини эследик, о бесе-белли базы ерлерде къарынынадже къаргъа батса керек, оны къарыштырып ташлагъан. Биз башта из пешинден, буюк орманлыкътан кеттик, сонъра, аюв изи чалыларгъа таба бурулгъанындан, Демьян бирден токъталды.

— Изден вазгечмели,— деди о,— аюв, ихтимал, мында ятадыр. Къар узеринде юварлангъаны белли олып тура. Из олгъан ерден кенаргъа чекилейик ве даире япайыкъ. Ялынъыз мукъайт олмалы, багъырмакъ, оксюрмек керек дегиль, ёкъса оны урькютирмиз.

Биз из олгъан ерден солгъа бурулдыкъ. Беш юз адым месафени кечсек де, аювнынъ излери кене де огюмизде пейда олды. Биз кене изнен кеттик ве о бизни ёлгъа алып чыкъты. Ёлда токътап, аювнынъ къайсы тарафкъа кеткенини козьден кечирмеге башладыкъ. Ёлнынъ базы ерлеринде аюв панджасынынъ излери козьге чарпа, дигер бир ерлерде лапти кийген инсаннынъ ёлдан юрьгени корюне эди. Бесе-белли о койге къайтса керек.

Биз де ёл бою кеттик.

Демьян сёйленип башлады:

— Шимди ёлгъа чыкъмагъа аджет ёкъ, эгер ёлдан чыкъып сагъгъа я да солгъа бурулса — къарда эписи корюнир. Койге кетмез, бир де бир ерде мытлакъа кенаргъа айланыр.

Биз ёл бою къарарнен бир вёрст къадар месафе кеччик, огде ёл тарафтан из корюне. Дикъкъатнен бакътыкъ, бу насыл муджизедир! Аюв изи, тек ёлдан орманъгъа дегиль де, ормандан ёлгъа кете, пармакълары ёлгъа догърултылгъан.

— Бу башкъа аювнынъ изи,— дедим мен.

Демьян эм бакъа эм де тюшюне.

— Ёкъ,— дей,— бу, онынъ озю, ялынъыз бизни алдатмагъа тырышкъан. О, арт-артына кетип, ёлдан чыкъкъан.

Биз изнен кеттик, эм ойле де олып чыкъты. Излерден корюне ки, аюв ёл тарафтан он адым ерни арты-артына кетип, чам терегине баргъан сонъ, бурулгъан ве досдогъру кеткен.

Демьян токъталды:

— Шимди, догъру, оны айланып чыкъайыкъ. Онъа батакълыкътан гъайры ятмагъа ер ёкъ. Юрь, этрафны доланайыкъ.

Биз айланч ёл ве сыкъ оськен чамлыкъ ичинден кеттик. Мен ачыкътым, эм юрьмек къыйынлашты. Де ардыч пытакъларына барып уруна, илишесинъ, де тикенли агъачлар аякъларынъа токъуна, де аджемиликтен лыжа чевириле, де къар астында къалгъан терек кутюклерине, де дигер манималаргъа расткелесинъ. Куркюмни чыкъардым, бетимден сув киби тер чыбырмакъта. Демьян дерсинъ къайыкъта ялдай. Гуя оларнынъ тюбюнде лыжалар арекет этелер. Ич бир ерде илишмей, бурулмай. О, меним куркюмни омузына ташлай ве эп мени сыкъыштыра.

Биз учь вёрст ерни доландыкъ, батакълыкъны айланып чыкътыкъ. Мен артта къалып башладым. Лыжалар бир тарафкъа бурула, аякъларым бири-бирине къарыша. Демьян бирден меним алдымда токътады ве къолуны саллап башлады. Мен онъа якъын бардым, о эгилип, мырылданаракъ, ишмар этти:

— Коресинъми, чавке тепеликлер устюнде авелене, узакътан аювнынъ къокъусыны дуя. Бу, одыр.

Биз чет-бучакъкъа чыкътыкъ, бир вёрст даа юрьдик ве текрар эски изге расткельдик. Демек, биз аювнынъ этрафыны доландыкъ ве о бизим ортамызда къалгъан эди. Биз де токъталдыкъ. Мен къалпагъымны чыкъардым ве бутюн урбаларымнынъ дёгмелерини чездим: манъа амамдаки киби сыджакъ эди, сычандай терледим. Демьян да къызарып-бозаргъан, енъине терини силе.

— Айды, барин,— дей о,— япаджакъ ишимизни яптыкъ, энди раатланайыкъ.

Артыкъ орманда акъшам шефагъы къызармагъа башлагъан эди. Биз лыжалар устюне отурып раатландыкъ. Торбаларымыздан отьмек ве туз чыкъардыкъ; мен башта къар яладым, сонъра отьмек ашадым. Отьмек ойле лезетли эди ки, санарсынъ омюримде бойле емек ашамагъан эдим. Баягъы отурдыкъ; орталыкъ къаранлыкълашып башлады. Мен Демьяндан кой узакъмы, деп сорадым.

— Йигирми вёрст бар. Яры гедже де койге барып етермиз, шимдилик бираз ял алайыкъ. Барин, куркни кий, ёкъса сувукъланырсынъ.

Демьян арча пытакъларыны къопарып, къарны къакъты, кровать ясады ве къолларымызны башымызнынъ астына къоюп, ян-янаша яттыкъ. Мен насыл юкълап къалгъанымны биле дуймай къалдым. Эки сааттен сонъ уяндым. Недир чатлады.

Мен ойле юкълагъаным ки, атта къайсы ерде юкъугъа далгъанымны биле унуттым. Чевре тарафкъа козь ташладым — аджеба, бу насыл муджизе экен! Мен къайдам? Устюмде насылдыр ап-акъ чадырлар, таямалар да бем-беяз, эр ер аллы-пуллу олып парылдамакъта. Тёпеге бакътым-беяз орьнеклер, олар арасындаки нагъыш кемери насылдыр сим-сия ве тюрлю ренкте атешлернен янмакъта. Этрафыма бакътым, хатырлайым, биз ормандамыз, къар ве къыравгъа бурюнген тереклер манъа чадыр киби корюндилер, атешлер исе пытакъ араларындан къалтырап бакъкъан коктеки йылдызлар экен.

Гедже къырав тюшти: тереклер де, куркюм де, Демьян да бус-бутюн къыравнен къаплангъан ве тёпеден даима къырав тёкюлип турмакъта. Мен Демьянны уянттым. Биз лыжаларымызны багълап, ёлгъа чыкътыкъ. Орман тынч, ялынъыз лыжаларнен йымшакъ къарда юрьгенимиз, къайдадыр терекнинъ аяздан чатлагъаны эшитиле, ве о бутюн орманда инъильти къопармакъта. Бир кере янымызда недир тири бир шей гурюльдеди ве къачып кетти. Мен аювдыр бу, деп ойландым. Сес чыкъкъан ерге бакътым, анда тавшан излерини корьдик. Къавакъ агъачларынынъ къабукълары кемирильген. Тавшанлар кемиргенлер.

Биз лыжаларымызны аркъаларымызгъа багълап, ёлгъа чыкътыкъ. Юрьмек енгиллешти. Тапталгъан ёлдан лыжалар ачылып кетерек шатырды къопара, чызмалар астында къар шытырдай, сувукъ къырав пуф киби бетимизге япышып къала. Пытакълар арасындан корюнген йылдызлар исе къаршымызгъа кельгендай ола, йылтырайлар, сонъра сёнелер — дерсинъ бутюн кок къуббеси бири-бирине къарышып, арекет эте эди.

Аркъадашым юкълай эди. Мен оны уянттым. Биз аювнынъ этрафыны насыл долангъанымызны икяе эттик ве эв саибине ав сюрюджи мужиклерни топламакъны тевсие эттик. Акъшамлыкъ емектен сонъ юкъламагъа яттыкъ.

Мен зияде ёрулгъанымдан уйлегедже юкъламагъа азыр эдим, лякин аркъадашым манъа юкъу бермеди. Атылып турдым, бакъсам, аркъадашым кийинген, тюфегинен огъраша.

— Я Демьян къайда?

— О чокътан орманда. Къапкъанны тешкерип, бир даа мында къайтты, шимди ав сюрюджилерини алып кетти.

Мен эль-бетимни ювдым, кийиндим, тюфегимни сачманен толдырдым, чаналаргъа отурып кеттик.

Къатты аяз эксильмеди, орталыкъ тынч, кунеш де корюнмей, юкъарыда думан турмакъта, къырав тюшкен.

Ёл бою учь вёрст кетип, орманлыкъкъа келип чыкътыкъ. Ашагъыда мавы тютев корюне ве халкъ топлангъан: эркеклер ве къадынлар чокъмар таякъларынен туралар.

Биз чаналардан тюшип, халкъкъа якъын бардыкъ. Мужиклер отургъан, къартоп къызарталар, къадынларнен берабер кулюшелер.

Демьян да анда. Халкъ котерильди, Демьян оларны бизим дюнь долангъан еримизде ерлештирди, эркек ве къадынлар — эписи отуз адам сыранен тизилип кеттилер, орманга кирдилер, олар тек беллеринедже корюнелер. Мен де аркъадашымнен оларынъ артындан кеттим.

Ёл тапталса да, юрьмек къыйын эди. Лякин эки дивар арасындан адымлангъанындан, йыкъылмагъа ер ёкъ эди.

Биз ярым вёрстни шай юрьдик. Бакъсакъ, Демьян башкъа тарафтан бизге таба кельмекте. Къолуны саллай, бизни чагъыра.

Биз якъын бардыкъ, о бизге ер косьтерди. Мен озь еримде турaракъ, этрафыма бакъындым.

Сол тарафымда юксек арча тереги тура, онынъ пытакълары арасындан узакъта, тереклер артында ав сюрюджилеринринъ кольгелери къарармакъта. Къаршымда адам бою келеджек тек бир яш арча тереги тура. Терекнинъ пытакълары ашагъы эгилип, къары ерге сепильген. Арчанынъ ортасындаки ёлчыкъ къарнен къаплангъан. Бу ёл дос-догъру манъа тараф келе. Сагъымда да арча тереги, онынъ кенарында ачыкъ орманлыкъ. Бу орманлыкъта Демьян аркъадашыны къалдыргъаныны корем.

Мен эки тюфегимни козьден кечиререк, тетигине токъунам ве къайсы ерде даа да яхшы турмакъны ойла-

нам. Менден учь адым артта балабан чам тереги тура. «Чам янында турайым ве дигер тюфегимни онъа таяндырып къояйым», дедим. Чамгъа якъын келип, балдырларымадже къаргъа баттым, бир бучукъ аршын къадар мейданны таптадым ве анда ерлештим. Тюфеклерден бирини къолума алдым, дигер тюфекни чам терегине таяндырдым. Ханджерни къынындан чыкъарып, керек олгъанда чыкъармасы къолай олсун деп, кене къынына кечирдим. Мен ерлешкенимнен орманлыкъта Демьяннынъ сесини эшиттим.

— Кеткен! Кетти! Кеткен!

Демьяннен берабер этрафтаки адамлар да тюрлю давуш чыкъарып багъырдылар. «Кеткен! Ууу..» деп къычырды мужиклер. «Ай! О-ох!»— деп багъырды къадынлар индже давушнен.

Аюв энди ортада эди. Демьян оны къувмагъа башлады. Халкъ къычыра, мен ве аркъадашым тура, сусамыз, къыбырдамаймыз, ялынъыз аювны беклеймиз. Тура ве эп бакъам, динълейим, юрегим дюкюльдеп ала. Тюфегимни тутам, къалтырайым. Бу арада чыкъар, нишангъа алып атарым, йыкъылыр, деп тюшюнем. Бирден сол тарафта, къарда недир юварлангъаныны корьдим, лякин о узакъта эди. Элли адым узакълыгъында тереклер артындаки арчагъа бакътым, анда къара, буюк бир шей турмакъта. Терекке ясланып бекледим. Якъынгъа барайыммы, дедим. Бакъсам, аюв къулакъларыны къыбырдатып, артына чевирильди. Кенардан о манъа яхшы корюне эди. Къоджаман бир манзара! Иддетленип козьледим. Пат этип аттым. Меним къуршуным терекке къадалып къалды. Тютев артында аювнынъ арткъа чекильгенини ве орман артына гизленгенини эслеп къалдым. «Айды,— деп ойланам,— ишим ботен ерде гъайып олды, шимди манъа тараф бельки де чапмаз, я аркъадашым атар, я да адамлар арасындан кечип кетер, манъа исе токъунмаз». Тюфекни толдырам ве динълейим. Мужиклер эр тарафтан багъыралар, якъын ердеки къадынлар-

дан биринынъ эеджанинен аркъадашыма багъыргъаныны эшитем.

— Мына о! Мына о! Мына о! Бу якъкъа! Бу якъкъа! Ой, ой! Ай, ай, ай!

Козьлерине аюв илишсе керек. Мен аювнынъ манъа тараф кельгенини беклемейим, сагъгъа, аркъадашыма бакъам. Бир даа бакъсам, Демьян къолунда таякъ лыжасыз тар ёлчыкъ бою аркъадашымнен артымыздан чапа ве онынъ янында отураракъ, таягъынен онъа бир шейлер ишмар эте, дерсинъ тюфегинен козьлей. Аркъадашымнынъ тюфегини котерип, Демьян ишмар эткен тарафкъа козьлегенини корип къалдым. Пат этип атты. «Ольдиргендир, деп беллединм». Лякин аркъадашым аюв пешинден чапмай эди. «Анълагъаныма коре, урып оламагъандыр я да енгиль ургъандыр, къачып кетер, о исе арткъа чевирилир ве манъа сычрап оламаз», дедим. Не олды? Огюмде кимниндир уйрюльме киби учкъаныны, солукълап нефес алгъаныны эшиттим, къар исе ерге сепиле эди. Мен алдыма бакътым: о сийрек-сепелек оськен арчалар арасындан ёл бою дос-догъру вызнен манъа чапа, эм къоркъудан олса керек, озь-озюни тутып оламагъаны корюне эди. Менден беш адым авлакъта онынъ бутюн къияфети — къара кокреги ве къоджаман сарышын башы корюнди. Къафасынен манъа догъру келиркен, эр тарафкъа къар сепильмекте. Мен аювны козьлеринден таныйым, о мени корьмей, къоркъудан къайсы тарафкъа кеткенини бильмей. Онъа кетмек ичюн ялынъыз бир ёл къалгъан, о да мен тургъан чам тереги эди. Мен тюфегимни козьлеп аттым, о исе эп манъа якъын кельмекте. Корем, урып оламадым, къуршун янындан кечип кетти; о буны эшитмей, эп манъа таба келе ве бир шей корьмей. Тюфегимни котерип атаркен, аз къалды онынъ башына барып къадаладжакъ эдим. Пат этип аттым. Корем, ургъаным, лякин ольдирип оламадым.

О, башыны котерип, къулакъларыны къысты; тиш-

лерини косьтерди ве манъа догъру чапты. Мен дигер тюфекни къолума алыр-алмаз о манъа атылды, мени къар устюне йыкъаракъ, устюмден атлап кечти. «Айды, дедим, яхшы ки, о мени ташлап кеткен». Мен къалкъмагъа тырыштым, мени недир ашагъы баса, йибермей. О, фырланаракъ, озюни тутып оламады; устюмден атлап кечерек, огюнен артына айланды ве бутюн кокюсинен манъа авдарылды. Устюме агъыр бир шей тургъаныны, сыджакъ нефеси бетиме ургъаныны, бетимни панджасынен къапатмагъа ынтылгъаныны дуйдым. Бурунымы энди онынъ агъызында эди, дуям гъает сыджакъ ве ондан къан къокъусы келе. О, омузымны панджасынен ойле басты ки, мен къыбырдап биле оламадым. Тек башымны кокреги тюбюндеки панджасына якъынлаштырам, бурунымны ве козьлеримни чевирем. О исе тамамы иле бурунымны ве козюмни илиштирмек ичюн тыроша. Дуям, о юкъарыдаки ченгесининъ тишлеринен манълайымны, асттаки ченгесининъ тишлеринен козюмнинъ астыны илиштирди, тишлерини къычырдатаракъ, мени эзмеге башлады. Башымны санарсынъ пычакънен кесип ала эдилер. Мен къоркъкъанымдан къуртулмагъа ниетленем, о исе ашыкъа ве копек киби чав-чав этип кемире. Мен къуртуладжакъ олам, о кене манъа япыша. «Эджелим етти, деп, тюшюнем». Бирден манъа енгиль олгъаныны дуйдым. Бакъсам, о артыкъ корюнмей, атылып тураракъ къачмагъа башлагъан.

Аюв мени къар узерине йыкътырып тишлегенини корьген аркъадашым ве Демьян, аман манъа ярдымгъа ашыкътылар. Аркъадашым тез чападжакъ олып ашыкъса да, янъылды о, тапталгъан ёлдан кетеджеги ерине, къар терен олгъан ерден чапып йыкъылды. О, тырмаланып чыкъкъандже, аюв мени эп талады. Демьяннынъ тюфеги ёкъ эди, къолундаки таякънен ёл бою чапа ве багъыра:

— Баринни талай! Баринни талай! — О эм чапа ве

эм де аювгъа къычыра:— Ах сени, ярамаз! Бакъ онъа не япа! Ташла дейим санъа!

Аюв оны динълеген киби мени ташлап, табана басты. Мен аякъкъа тургъанда, къар устюнде къан бар эди. Гуя къоюнны сойгъанлар. Манълайымда исе чуллардай эт салланып тура, къызгъынлыкътан агърысыны дахи дуймадым.

Аркъадашым чапып кельди, халкъ топланып, ярамны бакъмагъа, къарнен якъмагъа башладылар. Мен яраны унутып сорайым:

— Аюв къайда, не ерге кеткен?

Бирден:

— Мына о! Мына о!— дегенлерини эшитем.

Корем, аюв кене бизге тараф келе. Бизлер деръал тюфеклеримизге япыштыкъ, лякин атмагъа етиштирамадыкъ, о къачып кетти. Аюв бесе-белли къутырса керек, мени бир даа таламакъ истегендир, лякин адам чокъ топлангъаныны корип къоркъты. Излерден анълашылды ки, аювнынъ башындан къан тамлай, пешине етеджек олдыкъ, амма башым агъырмагъа башлагъанындан, шеэрге, экимге къайттыкъ.

Эким яраларымны йипек йипнен тикти ве олар тез тюзелип башладылар.

Бир айдан сонъ, биз кене шу аювны корьмеге чыкътыкъ, факъат манъа оны атмакъ насип олмады. Аюв къоралангъан ерден чыкъмады, бутюн вакъыт онынъ ичинде доланды ве дешетли давушнен окюрди. Демьян аювны атып ольдирди. Мен аткъанда аювнынъ ашагъы ченгеси тешильген ве бир тиши тюшкен эди.

Бу гъает буюк аюв олмакънен, аджайип къара териси бар эди.

Мен о териден къоркъулыкъ яптым, о шимди эвимнинъ мусафир одасында тура. Манълайымдаки яралар тюзельдилер, ялынъыз зорнен эсленильген берчлер къалды.

Максим ГОРЬКИЙ

ИЗЕРГИЛЬ КЪАРТИЙ

Мен бу икяелерни Бессарабияда Аккерман янларындаки денъиз ялысында эшиткен эдим.

Бир дефа акъшам, юзюм джыюв иши биткен сонъ, мени мнен берабер чалышкъан молдаванлар денъиз ялысына кеттилер; мен ве Изергиль къартий юзюм асмалары тюбюндеки къою кольгелери алтында денъиз бетке кеткен адамларнынъ къаралары гедженинъ мавы къаранлыгъы ичине синъип кетеяткъанына бакъып сес-солукъсыз яттыкъ.

Олар эп кете, йырлай ве кулюшелер; тенли, гурь къара мыйыкълы эркеклернинъ къою къывырчыкъ сачлары омузлары устюне тюше, оларнынъ устьлеринде къыскъа елеклер ве кенъ шароварлар; назик вуджутлы, къою кок козьлю къадынлар ве къызлар да шенълер, оларнынъ да тенлери тунч ренкинде. Оларнынъ йипек киби къара йымшакъ сачлары дагъыныкъ, джыллы ве хафиф ель оларны ельпиретип ойнаяракъ, сачларнынъ уджларына орип багълангъан капиклерни бири-бирине урып джынгъырдата. Ель кениш, тюзгюн далгъанен акъа, амма о, кимерде, насылдыр корюнмез маниаты адам сычрап кечкен киби кучьлю шиддет догъураракъ, къадынларнынъ сачларыны башлары этрафында копюрте ве гурьдели ялынларгъа бенъзете. Бу ал къадынларны худжур ве эфсаневий этип косьтере. Олар бизден эп узакълашалар, гедже ве фантазия исе оларгъа даа дюльбер урбалар кийсетелер.

Кимдир кемане чала... къыз йымшакъ ве хош сеснен йырлай, кулькю эшитиле...

Авада кескин денъиз къокъусы ве акъшам устю ягъ-

гъан номай ягъмурдан сонъ ерден котерильген топракъ буву къокъусы сезиле. Шимди биле кокте чешит бичимли ве ренкли чуллу булут парчалары доланып юрелер, мында — тютюн далгъалары киби йымшакъ, мавы ве куль ренкли булутлар, анда — къая парчаларыны анъдыргъан уджлу, къап-къара, я да къаверенки сойлары. Булутлар арасында алтын йылдызычыкъларнен зийнетленген кокнинъ мавы парчалары ачыкъ корюнелер. Буларнынъ эписи — сеслер ве къокъулар, булутлар ве дамлар — худжур дюльбер ве къайгъылы, насылдыр аджайип масалнынъ башланувына ошай эди. Ниает, эр шей осювден токътагъан, олеяткъан киби дуюлды, сеслер яваш-яваш сёне, узакълашаракъ, къайгъылы уфулдыларгъа чевириле.

— Сен не ичюн оларнен кетмединъ?— деп сорады Изергиль къартий башыны кеткенлер бетке саллап.

Вакъыт онынъ вуджудыны буккен, бир заманлар къара олгъан козьлери тюссизленген ве яшлангъанлар. Онынъ къуру давушы къысырдагъан киби олып, пек худжур эшитиле, дерсинъ, къартий суеклеринен лакъырды эте.

— Истемейим,— деп джевап бердим мен онъа.

— У!.. сиз, руслар, къарт олып догъасынъыз. Эпинъиз девлер киби эйбетлисинъиз... Бизим къызлар сенден къоркъалар... Сен исе яш ве къуветлисинъ...

Ай чыкъты. Онынъ буюк тёгереги къырмызы къан тюсте, о, дерсинъ, озь омюринде чокъ адамларнынъ этини ашагъан, къаныны ичкен ве белькм бунынъ ичюн де бу къадар семиз ве джумерт олгъан мына шу чёльнинъ багъырындан чыкъкъан киби. Бизим устюмизге япракъларнынъ чильтер киби кольгеси тюшти, мен ве къартий оларле агъ киби орьтюндик. Бизим сол тарафымызда булутларнынъ кольгелери чёль бою ялдап кеттилер, айнынъ мавы нурларынен ялдызлангъаны ичюн олар тынычъ ве айдын эдилер.

— Бакъ, ана Ларра келе!

Мен къартий къыйыш пармакълы титреген элинен косьтерген тарафкъа бакътым: анда булут кольгелери ялдап кетелер, олар чокълар, оларнынъ бири — башкъаларына нисбетен къоюджа ве чуллуджа сою, аркъадашларына бакъкъанда алчакътан уча ве тездже кете, бу кольге дигерлерине нисбетен ерге якъынджа олгъан ве вызиен учаяткъан бир топ булуттан тюше эди.

— Анда кимсе ёкъ!— дедим мен.

— Сен менден, яни къартийден де кёр экенсинъ. Бакъ — ана, къап-къара, чёль бою чапа.

Мен кене бакътым ве кольгеден гъайры бир шей корьмедим.

— Бу кольге! Не ичюн сен онъа Ларра дейсинъ?

— Чюнки бу — о. Энди о кольге киби олып къалды. Вакъыты кельди. О бинълернен йыллардан берли яшай, кунеш онынъ тенини, къаныны, суегини къурутты, ель исе оларны чангъытып алып кетти. Магъруюрлыгъы ичюн алла адамны мына не япа биле!..

— Бунынъ насыл олгъаныны манъа икяе эт!— деп къартийден риджа эттим ве шимди чёльде догъгъан энъ аджайип масаллардан бирини динълейджегимни ис эттим.

Ве о манъа бу масалны айтты.

«Бу вакъиадан сонъ арадан чокъ бинъ йыллар кечти. Узакъта, денъизнинъ артында, куньдогъушта буюк озен мемлекети бар, о мемлекетте тереклернинъ эр бир япрагъы ве когетлернинъ эр бир пытачыгъы инсангъа кунештен къорчаланмакъ ичюн не къадар талда керек олса, тамам о къадарыны берелер, чюнки анда пек сыджакъ экен.

О мемлекетнинъ топрагъы мына насыл берекетли экен!

Анда гъает къудретли бир къабиле яшай экен. Олар айван асрай ве озьлерининъ кучьлерини ве джесюрлик-

лерини кийик айванларны авлав ишине сарф эте, авдан сонъ зияфет япа, йырлай ве къызларнен ойнай экенлер.

Бир кере, дюгюн вакъытында коктен къартал эне ве гедже киби назик къара сачлы къызны алып къача, эркеклернинъ аткъан окълары къушкъа тиймейип, ерге къайтып тюшелер. Сонъра, къызны къыдырмагъа кетелер, лякин тапып оламайлар. Бойледже, ер юзюндеки эр шейни унуткъан киби, къызны да унуталар».

Къартий кокюс кечирди ве сусты. Онынъ хатырлавлар кольгеси сынъып къалгъан юрегинден бутюн унутылгъан асырларнынъ исьяны киби шыкъырдап чыкъа. Бельки денъиз, озь ялыларында догъгъан къадимий эфсанелерден бирине зиль тутмакътадыр.

«Йигирми йылдан сонъ хорлангъан, къурып къалгъан алда къызнынъ озю келип чыкъа, онынъ янында исе бундан йигирми йыл эвель тыпкъы онынъ озю киби дюльбер ве кучьлю йигит тура. Ондан къайда олгъаныны сорагъанда, о къартал оны дагъларгъа алып кеткенини ве анда онъа эвленгенини айта. Бу йигит онынъ огълу, бабасы исе энди ёкъ экен; о зайыфланып башлагъан вакъытта сонъки дефа тёпеге котериле, эм пек юксек котериле ве сонъра къанатларыны топлап, озюни дагъгъа, къаяларгъа ура, парчалана...

Эр кес къартал огълуна тааджипнен бакъа, о башкъалардан яхшы дегиль, тек онынъ козьлери къушлар падишасынынъки киби, сувукъ ве магъруп бакъа эдилер. Адамлар онынънен лакъырды эткен вакъытта истесе джевап бере, истемесе суса, къабиле акъсакъаллары кельгенде оларнен озь акъранлары киби лакъырды эте. Бу ал къартларины акъаретлей. Олар онъа токъал ве учмагъан окъ, дейлер. Олар онъа бенъзеген, ондан эки кере буюк олгъан бинълернен адамлар оларны урьмет эткенлерини ве оларгъа бойсунгъанларыны айттылар. Йигит исе, оларнынъ козьлерине тик бакъып, онынъ киби адамнынъ екяне экенини айтып джевап бере; мадам ки, оларны эр кес урьмет эте экен — о да бойле япмакъ

истемей. О!.. бу вакъытта акъсакъаллар текмиль ачувланалар. Ачувларына даяналмадан:

— Бизим арамызда онъа ер ёкъ! Истеген тарафына кетсин!— дейлер.

О кульди. Сонъра истеген ерине — озюне тикилип бакъып тургъан дюльбер къызгъа догърулды; якъын баргъан сонъ, оны къучакълады. Бу къыз исе оны къаралагъан акъсакъаллардан бирининъ къызы эди. Йигит дюльбер олса да, къыз оны итеп йиберди, чюнки бабасындан къоркъа эди. Къыз оны итеп йиберип озю кете башлады, йигит артындан келип урды, къыз йыкъылгъан сонъ, коксю устюне минип, ойле басты ки, къызнынъ агъызындан кокке къан фышкъырды: сонъра къыз бир кере кокюс кечирди, йылан киби чапаланып джан берди.

Буны корьгенлерни къоркъу басты — оларнынъ козьлери огюнде къадын киши биринджи кере ольдирильмекте эди. Эр кес агъызындан къан чыкъып, козьлери ачыкъ яткъан къызгъа ве адамлар къаршысында къызнынъ янында бир озю тургъан йигитке бакъып, эпли сусты; йигит магърур эди — эр анги джезагъа азырым, дер киби башыны тик тутып тура берди. Адамлар озюне кельген сонъ, оны тутып багълады, сонъра шу алында къалдырдылар: оны шимди ольдирмек — йигит ичюн къолай къуртулыш олур, джемаат да къанаатленмез, деп тюшюндилер.

Гедже худжур акъырын давушларнен тола, осе ве къуветлене эди. Чёльде юмранкъазыкълар къайгъылы давушнен сызгъыралар, юзюм япракълары арасында чегерткилер чырылдайлар, япракълар шытырдашып, бири-бирлеринен сырдашаяткъан киби келелер, деми къан ренкинде къызарып тургъан толу ай ерден узакълашкъан сайын агъарып, чёльге даа чокъ мавы нур сача...

Бойледже, акъсакъаллар йигитни джинаетине коре джезаламакъ ичюн топландылар... оны эки аткъа багълап, экиге айырмакъ истеген эдилер, бу да оларгъа аз

олып корюнди, эр кес онъа бирер окъ атсын, деген теклиф олды, буны да ред эттилер; атеште яндырайыкъмы деп тюшюндилер, лякин тютюн онынъ азапланувыны корьмеге кедер этер, деп бунъа да къайлы олмадылар; пек чокъ теклифлер олды, лякин эр кеснинъ юрегине яткъан эйидже джеза тапылмады. Йигитнинъ анасы исе оларнынъ къаршысында тиз чёкип индемей тура, агъламакъ ичюн не козьяшы, огълунынъ афусыны истемек ичюн не сёз тапып оламай эди. Олар узакъ вакъыт акъыл таныштылар, ниает, мутефеккирлернинъ бири чокъ тюшюнген сонъ:

— Не ичюн бойле япкъаныны озюнден сорайыкъ,— деди.

Йигиттен сорагъан эдилер, о:

— Къолларымны чезинъиз! Къолларым багълы экенде лакъырды этмейим!— деп айтты.

Къолларыны чезген сонъ исе:

— Сизге не керек?— деп сорады. Бу суальни ойле кескин давушнен берди ки, дерсинъ, къаршысында тургъанлар онынъ къуллары эдилер...

— Не кереклигини эшиттинъ...— деди мутефеккир.

— Япкъанымнынъ себебини сизлерге анълатып не япайым?

— Ана шу себеплерни биз де билейик. Эй, магърур бала, динъле! Эписи бир оледжексинъ... Шай олгъан сонъ, япкъанынъны анълатып кетькенинъ яхшы. Биз даа яшайджакъмыз, шунынъ ичюн бильгенлеримизге янъы бильги къошулса, файдалы олур...

— Яхшы, олгъан вакъианынъ себебини, итимал, озюм де догъру анъламайдырым, шай исе де айтайым. Занымджа, мени итеп йибергени ичюн ольдирген олсам керек... Албу исе о манъа керек эди.

— Я о сенинъки дегиль де!— дедилер онъа.

— Сизлер тек озюнъизнинъки олгъан мулькътен файдаланасынъызмы? Корем, эр бир адамнынъ тек тили, къоллары, аякълары бар... Озюни исе айванларнынъ,

къадынларнынъ, топракънынъ... ве бир чокъ башкъа шейлернинъ шорбаджысы эсап эте.

Онынъ бу сёзюне шойле джевапландылар:

— Инсан алгъанларына къаршылыкъ оларакъ, озюни багъышлай: озь акъылыны, кучюни, кимерде исе джаныны да.

Йигит исе кендини сакъламакъ истегенини айтты.

Онынъпен узакъ лакъырды эттилер, ниает, бильдилер ки, о озюни дюньяда биринджи эсап эте, озюнден гъайры кимсени бийсинмей экен. Йигит озюни насыл фена янъгъызлыкъкъа макюм эткенини анълап, эр кесни дешет басты. Онынъ ичюн не къабиле, не ана, не айванлар ве не къадын бар эди; о буларнынъ ич бирини истемей эди.

Адамлар онынъ бойле экенини бильген сонъ, онъа бериледжек джеза акъкъында тюшюнип башладылар. Лякин бу сефер чокъ лаф этип отурмадылар — бу вакъыткъадже лаф къошмай тургъан демики мутефеккир сёз башлады:

— Токътанъыз! Джеза бар. Бу дешетли джеза; сизлер бинъ йыл даа тюшюнсенъиз де бойлесини тапып оламазсынъыз! Онынъ джезасы — онынъ озюнде! Йиберинъиз оны, барсын, сербест олсун. Онынъ джезасы шу!

Шу вакъытта худжур муджизе юзь берди. Булутсыз кокте йылдырым гудюрдеди. Бу, кок кучьлерининъ мутефеккир сёзлерининъ тасдыкълавы эди. Адамлар теменна иле дагъылдылар. Энди Ларра, яни ред этильген, къувулгъан деп адландырылгъан банаки йигит озюни ташлап кеткен адамларнынъ артындан юксек давушнен кулип къалды; о озю янъгъыз къалып, бабасы киби урь ве азат олып кульмекте эди. Лякин онынъ бабасы — инсан дегиль... Бу исе — инсан эди. Бойледже, о къуш киби сербест яшап башлады. О адамлар арасына келип, айванларны, къызларны — истеген шейини хырсызлап алып кете эди. Онъа окъ ата эдилер, лякин энъ алий джезанынъ козьге корюнмеген пердеси къапатып тургъан кевдесини окъ делип оламай эди. О чабик арекетли,

йыртыджы, кучьлю, шефкъатсыз эди; о адамларнен юзь-юзьге келип корюшмей эди. Оны тек узакътан коре эдилер. Адамлар этрафында о узакъ вакъыт — он йыллар девамында — янъгъыз доланып юрьди. Ниает, куньлерден бир кунь, озю адамларгъа якъын кельди, адамлар онъа уджюм эткен эдилер, еринден къыбырдамады, озюни къорчаламакъны тюшюнмеди. Шу вакъытта адамларнынъ бири сырны анълады ве юксек давушнен:

— Онъа токъунманъыз! Оледжек ола! — деп къычырды.

Адамлар токътадылар, олар озьлерине шу къадар феналыкъ эткен адамны ольдирмекле онынъ агърысыны енгиллештирмек истемедилер. Эр кес оны эриштирип кульди. О исе бу кулькюни эшитип, титрей, къолларынен кокюсини къармалап, недир къыдыра эди. Бундан сонъ, элине таш алып, адамларгъа уджюм этти. Адамлар озьлерини четке алдылар, амма оны урмадылар ве о алсызланып ерге йыкъылгъанда, эр кес бир четте сейир этип турды. Мына о еринден турды, озюнен куреште киминъдир тюшюрген пычагъыны алып, озь кокюсине урды. Лякин пычакъ ташкъа урулгъан киби сынды. Бундан сонъ, йыкъылып баягъы вакъыткъадже башыны ерге урды. Лякин ер де ондан озюни алып къачты, башы токъунгъан ердеки топракъ батып, чукъурлар асыл олды.

— Олип олмай! — деп къувандылар адамлар.

Адамлар оны ташлап кеттилер. О чалкъа ятты ве юксек кокте къара нокъталар киби учып юрьген къудретли къарталларны корьди. Бу вакъытта козьлерини ойле къайгъы басты ки, онынънен ер юзюндеки бутюн инсанларны къайгъыртмакъ мумкюн эди. Шай этип, та о вакъытлардан берли эджель къыдырып, янъгъыз озю сербест юре. Мына о, энди эр ерде быралкъыланып юре... Корьдинъми, кольгенинъ озю олып къалгъан, энди омюри бою шойле олып къаладжакъ! О адамларнынъ тилини де, — ич бир шейни-ишлерини де анъламай. Тек къыдырына, юре, юре... Онъа аят ёкъ, эджель де

онъа айланып бакъмай. Адамлар арасында онъа ер ёкъ... Магърурлыгъы ичюн инсан мына шойле джезалана!»

Къартий кокюс кечирди ве сусып къалды, башыны салындырып, бир къач кере худжур силькинди.

Мен онъа бакътым. Къартийни юкъу баскъан киби корюнди, не ичюндир, мен оны пек аджыдым. Икяенинъ сонъуны юксек давушнен, техдит аэнкинен битирген олса да, эп бир сесинде джесаретсизлик, къуллукъ аэнки сезилип тура эди.

Денъиз ялысындан пек худжур йыр эшитильди. Башта хош къадын сеси йырлады; бу сес бираз йырлагъан сонъ, йырны башындан текрарлагъан дигер сес эшитильди. Биринджи сес исе эп огде тереннум эте эди... Бойледже, йыргъа учюнджи, дёртюнджи, бешинджи сеслер къошулды. Энъ сонъунда шу тюркюни эркеклер хоры текрарлады.

Эр бир къадыннынъ сеси айры эшитиле. Бу сеслер, чешит ренкли ирмакълар киби, санки юксек бир ерден басамакъ-басамакъ ашагъы юварланып, фырланып, жангъырдап тюшеяткъан киби, сонъ исе юкъарыгъа тегиз котерилеяткъан эркеклер давушынынъ азаматлы толкъунып къарышып чыкъа, кимерде исе бу къаба сеслер далгъасындан айырылып кете, кимерде оны бастыра, ве темизленип, къуветли олып, бири-бирининъ артындан кене юксеклерге авелене.

Бу сеслер алтында денъиз далгъаларынынъ сеслери эшитильмей...

II

Изергиль башыны котерип, тишсиз агъызынен кулюмсиререк:

— Бойле йырлагъанларыны башкъа ерде даа эшиткен эдинъми?— деп сорады.

Эшитмедим. Ич бир вакъыт эшитмедим...

— Эм эшитмезсинъ. Биз йырламагъа севемиз. Тек дюльбер яшамакъны севген гузеллер яхшы йырлап олалар. Биз яшамакъны севемиз. Бакъ сен оларгъа, анавы йырлаяткъанлар кунь боюо чалышып, ёрулмадылармы экен? Кунь догъгъандан кунь баткъандже чалыштылар, ай догъгъанынен йырлап башладылар! Яшамакъ ёлуны бильмегенлер бу вакъытта къатып юкълайдырлар. Яшамакънынъ къадирине еткенлер исе йырламакъталар.

— Лякин сагълыкъ...— деп сёз башлагъан эдим, къартий сёзюмни больди:

— Сагълыкъ эр вакъыт омюрге етер. Сагълыкъ эмиш! Эгер акъчанъ олгъан олса, масраф этмей отурыр эдинъми? Сагълыкъ да алтын кибидир. Билесинъми, яшлыгъымда мен насыл ишнен мешгъуль эдим? Кунь догъгъандан кунь къавушкъангъадже къыбырдамай отурып, килим токъуй эдим. Мен кунеш нуру киби джанлы олсам да, таш киби къатып отурмагъа меджбур эдим. О къадар чокъ отурыр эдим ки, бутюн суеклерим сызлар эди. Гедже олгъанынен севгилим янына чапып бара ве онынънен опюше эдим. Севгим бар экенде, учь айгъадже севгилимнинъ янына чаптым; бу вакъытнынъ бутюн геджелерини яремле берабер кечирдим. Мына, бу яшыма кельгендже къаным етти! Мен не къадар севдим! Не къадар опьтим, не къадар оптюрдим!..

Мен онынъ юзюне бакътым. Онынъ къара козьлери сёнюк, бу хатралардан джанланмагъан эди. Айнынъ шавлеси онынъ къурып, чатлап кеткен дудакъларыны, беяз тюк къаплагъан узунджа ченгесини байгъуш чокъучына бенъзер букюльген, бурюшюк къаплагъан бурунуны айдынлата. Янакъларынынъ еринде эки къара чукъурчыкъ къалгъан, олардан бирисини башына багълы къырмызы явлугъы астындан чубалып чыкъкъан бир топ куль ренкиндеки сачы къапатып тура. Юзюни, къол ве боюн терилерини бир тамам бурюшюк къаплагъан; Изергиль къартий къыбырдаса, къуру териси йылтырап, парча-кесек олып тюшеджек ве къаршымда къара козь-

лери сёнюк, чыплакъ суекли кевде къаладжакъ киби эди.

О гъыджырдагъан давушнен кене икяе этип башлады.

— Мен анамнен берабер Фальма янында, Бирлат дерьясынынъ тамам ялысында яшай эдим; о бизим хуторымызгъа кельгенде, мен энди он бешке кирген эдим. Юксек бойлу, арекетчен, мыйыгъы къара, шенъ йигит эди. Къайыкъта отургъан еринде бизим пенджеремизге бакъып: «Эй, шарапларынъыз ёкъмы?.. Аш-машынъыз бармы?» — деп къычырды. Пенджере янында турып, терек пытакълары арасындан бакъсам: дерьянынъ суву ай ярыгъында ава ренкине кирген, о исе беяз кольмек кийген, уджлары асылып тюшкен балабан къырмызы къушакъ багълагъан, бир аягъыны ялыгъа, дигерини исе къайыкъкъа къойгъан алда тура эди. Тургъан еринде тепрене, насылдыр йырны йырлай. Мени корип: «Мында насыл бир дюльбер яшай экен!.. Мен буны бильмей эдим!» деди. Дерсинъ, менден гъайры дюльберлерни де бильген киби лаф эте. Мен онъа шарап ве бир кесек къайнатып пиширильген домуз эти бердим... Дёрт куньден сонъ исе озюмни бутюнлей бердим... Геджелери экимиз къайыкъкъа минип кезинемиз. О кельген сонъ юмранкъазыкъ киби явашта сызгъыра, мен исе пенджереден дерьягъа балыкъ киби сычрайым. Бундан сонъ кете эдик... О Прут дерьясындан кельген балыкъчы эди; бир кунь анам сырымны бильди ве мени ольдиргендай этип дёгди, бундан сонъ о манъа Добруджагъа, ондан да о якъкъа, Дунай этеклерине кетейик деп, чокъ ялварды. Лякин о вакъытта оны бегенмей башлагъан эдим, тек йырламакъны ве опюшмекни биле, башкъа бир шей ёкъ. Бундан джаным сыкъыла эди. О вакъытларда о якъларда денъиз айдутлары топ-топ олып юре, оларнынъ бу ерлерде севгилилери ола эди... Оларнынъ яшайышы сефалы эди. Базы къыз, озюнинъ карпатлы йигитини беклеп, оны энди тюрьмеде дир, я да котеклешювде оль-

дирильгендир беллеп отургъанда, бирден озю, я да бир къач достунен бирликте коктен энген киби келип чыкъа, къыйметли бахшышлар кетире — олар эр шейни къолайлыкънен тапалар. Бойледже, берабер ашай-ичелер, аркъадашларына севгилисини макътап къуваналар. Къыз бу ишлерининъ эписини бегене! Мен де айдутлардан севгилиси олгъан бир аркъадашыма оларнен мени де таныш эт, деп ялвардым... Шу аркъадашымнынъ ады не эди? Унуткъаным... Энди эр шейни унутам. Эх-хе, пек чокъ йыллар кечти, эбет, унутыладжакъ! Аркъадашым мени бир йигитнен таныштырды. Яхшы эди... Сары сакъалы да, сачлары да сары эди! Ерге урулса кокке сычрай эди. О кимерде къайгъылы, незакетли ола, кимерде йыртыджы айван киби окюре, котеклеше эди. Меним бетиме шамар урды... Мен де онынъ кокюсине сычрап миндим, бетини тишледим... Шу ери чукъур олып къалды; чукъурчыгъындан онькенимни бегене эди...

— Балыкъчы не олды? — деп сорадым.

— Балыкъчымы? — о да... шу ерде эди... Шу айдутларгъа къошулып кетти. Башталары манъа чокъ ялварды, сувгъа ташларым деп къоркъузып да корьди; сонъ — иши олмай къалды, оларгъа къошулгъан сонъ, озюне башкъа яш сечти... Ахыр-сонъу экисини де — балыкъчыны да, айдутны да — дарагъачкъа асып ольдирдилер. Мен де корьмеге бардым, Добруджада астылар. Балыкъчы дарагъач янына чырайы тюрленген алда агълап кельди, айдут исе чубугъыны думанлатып барды. Озюни сыкъмадан тютюн ичип келе, къолларыны джеплерине сокъкъан, мыйыгъынынъ бир уджу омузында, дигери исе салынып тура. Мени корьген сонъ агъызындан чубугъыны чыкъарды: «Эльвида!» деп къычырды... Бир йылгъадже азапланып юрьдим. Э!.. Олар озь Карпатларына джёнейджек олып тургъанда бу адисе юзь берди. Сагълыкълашмакъ ичюн бир румыннынъ эвине мусафир олып баргъан экенлер, шу ерден туткъанлар. Тек экисини туткъанлар, бир къачы ольген, башкъалары къач-

къанлар... Амма сонъундан румыннынъ акъкъындан кельдилер... Эвини де, дегирменини де, захиресини де якъып, йибердилер. Онынъ озюни чингене яптылар.

— Буны сен япкъандырсынъ?— деп сорадым мен аселет.

— Тек бир мен дегилим, айдутларнынъ достлары чокъ эди... Оларнынъ энъ яхшы досту ким олса, матемны да шулар туттылар...

Денъиз боюндан келеяткъан йыр сеси тынды, энди къартийнинъ икяесини денъиз толкъунларынынъ шувултысы текрарлай,— бу тюшюнджели, исьянкяр шамата джошкъун аят икяеси ичюн аджайип бир текрар эди. Гедженинъ къаранлыгъы эп йымшакълаша, айнынъ мавы шавлелери арта; далгъаларнынъ шаматасы арткъаны сайын, онынъ корюнмез эалисининъ аят нефеси эп сакинлеше... Чюнки ель къуветленмекте эди.

— Керчек, даа бир тюркни де севген эдим. Ускюдардаки ареминде бутюн бир афта булундым,— зарарсыз олды... Лякин инсаннынъ пек джаны сыкъыла экен...— этрафтакилернинъ эписи къадынлар... Секиз апайы бар эди... Кунь бою ашана ве юкълайлар, манасыз лафларны лаф этелер... Я да бири-бирлерини къаргъап, тавукъларгъа бенъзеп къакъылдашалар... Тюркнинъ озю исе баягъы яшларындаки, сач-сакъалы агъаргъан, корюмли ве зенгин адам эди. Лаф эткенде хан ве беклер кибн лаф эте... Козьлери къап-къара... Бакъышлары адамнынъ юрегини деле, дерсинъ, бакъкъанда сенинъ юрегинъни коре. Озю намаз къылмакъны пек севе эди. Мен оны Букурештиде корьген эдим... Базарда падишагъа ошап къатайып юре экен. Мен онъа бакъып йылмайдым. Шу куню акъшам мени сокъакъта тутып алып кетти ве онынъ узурына кетирдилер. О шемшед ве хурма сата экен, Букурештиге исе недир алмакъ ичюн кельген.— Меннен кетесинъми?— деп сорады.— Эбет, кетерим,— деп джевап бердим.— Пек яхшы,— деди. Ве кеттим. О тюрк пек зенгин экен. Эсмериден кельген тез арекет-

ли огълу да бар экен... Яшы къарарнен он алтыда. Тюрктен о баланен берабер къачып кеттим... Къачып Болгъариягъа, Лом-Паланкагъа бардым... О ерде бир болгар къадыны нишанлысынымы, ёкъса акъайынымы,— унуткъаным,— менден куньлеп коксюме пычакъ урды.

Бир монастырде узакъ вакъыт хаста олып яттым. Къадынлар монастыры экен. Бир поляк къызы мени бакъты... акъылымда, Ацер-Паланка якъынындаки дигер монастырден шу къызнынъ янына агъасы келе эди, о да монах эди... Дейджегим... сувалчан киби, меним огюмде эп бургъучлана бере... Тюзельген сонъ онынънен... онынъ Польшасына кеттим.

— Ашыкъма!.. Я анавы тюрк баласы не олды?

— Баламы? Э, керчек, о бала ольди. Эвини сагъынгъаны ичюнми, ёкъса севгиденми... эр алда кунеш арткъач къыздыргъан яш фидан киби къуруды... бойледже, къурып битти... акъылымда, буз парчачыгъы киби чырайы агъарып ве когерип ятса да, къальбинде севги атеши эп алевлене эди...

Шу алына бакъмадан эгилип оны опьмемни риджа эте эди. Мен оны севе эдим, акъылымда, пек чокъ кережлер... Сонъра вазиети агъырлашты — къыбырдамагъа такъаты къалмады. Сабадан акъшамгъадже къыбырдамайып ята, чингене садакъа сорагъаны киби о да янына келип къыздырып ятмамны ялынып риджа эте. Мен келип ятам. Яткъанымнен... от олып янып кете. Бир кунь саба уянсам, о энди сувугъан... олю. Мен онынъ янында агъладым. Ким бильсин, оны белки мен ольдиргендирим! О вакъытларда мен ондан эки кере буюк эдим. Бундан гъайры, озюмнинъ де кучьке толгъан, шербет киби тамып тургъан вакъытларым эди... Я о? О не, бир яш бала эди, иште...

Къартий терен кокюс кечирди ве учь кере чокъунып, къуругъан дудакъларынен бир шейлер айтып фысылдады. Онынъ бу адетини биринджи кере коре эдим.

— Десене, бойледже Польшагъа кеттинъ,— деп къартийнинъ лакъырдысыны къурайджакъ олдым.

— Э.. — шу кучюк полякчикнен. О кулюнчли ве алчакъ эди. Къадын керек олгъанда эркек мышыкъ кибн ялана, тилинден бал тамлай, керек олмасам тилини къамчы этип дёгип башлай. Бир кунь дерья бою кете эдик, недир олды, манъа къопайып, чиркин бир лаф айтты. О! О!... Мен пек ачувландым! Гъадабым къайнады! Яш бала кибн ерден котердим, эки янбашындан ойле къыстым ки, когерип кетти. Озю кичкенечик эди, о якъкъа-бу якъкъа салладым ве ялыдан дерья ичине фырландырдым. О къычыра башлады. Кулюнчли къычыра эди. Мен онъа тёпеден бакъып турдым, о исе сув ичинде чапаланмакъта эди. Сонъ мен кеттим ве бир даа оны корьмедим. Бу тарафтан мен бахтлы эдим: бир вакъытлар озюм севген адамларнен ич корюшмей эдим. Бу фена корюшювлер, дерсинъ, ольген адамнен корюшкен кибн.

Къартий кокюс кечирип тынды. Мен онынъ хатрасынен тирильген адамларны тасавур эттим. Мына, сары сачлы ве сакъаллы гуцул чубугъыны ичерек, эмин-эркин ольмеге кете. Онынъ козьлери эр шейге дикъкъат ве шиддетнен бакъыджы сувукъ ве мавы олсалар керек. Мына, онынъ янында прутлу къара мыйыкълы балыкъчы да кетмекте: о ольмек истемейип, окюрип агълай, олюм сарарткъан юзюнде шенъ козьлери сёнген, козьяшларынен сылангъан мыйыгъы исе къыйыш агъызынынъ эки четинде асылып тура. Мына къарт, магърур тюрк, бельки о диндар, гъаддардыр; янында огълу — опюшлернен зеэрленген беяз ве назик шаркъ гулю. Мына, шуретперест, шефкъатсыз, лафазан, къылыкъсыз сувукъ поляк форсасы... Оларнынъ эписи тек тюссиз кольгелер, олар опькен дюльбер исе меним янымда,— тири; лякин аят оны къуруткъан, эти ёкъ, арзусыз юрек, нурсыз козьлернен къалгъан,— о да кольгеге чевирильген.

Къартий икяесини девам этти.

— Польшада манъа агъыр олды. Анда сувукъ ве яланджы адамлар яшайлар. Мен оларнынъ йыланджа тилини бильмейим. Эп фышылдайлар... Не деп фышылдайлар? Яланджы олгъанлары ичюн алла оларгъа бойле йылан тили берген. Бир кере къайдадыр кете эдим, оларнынъ сиз русларгъа къаршы исьян котермек истегенлерини анъладым. Ахыр-сонъу Бохния деген шеэрге кельдим. Анда мени бир чуфут сатып алды; озю ичюн дегиль, эбет, менле алыш-вериш япмакъ ичюн сатып алды. Мен бунъа разы олдым. Яшамакъ ичюн бир де бир ишни япмагъа бильмек керек. Мен исе бир шей япмагъа бильмейим, бунынъ ичюн кендимни сатмагъа меджбур олдым. Мен о вакъытта: юртум Бирлаткъа барып еткендже керек олгъан параны тапсам, мени багълагъан зынджыр не къадар кучьлю олса да, эписи бир узип кетерим деп тюшюнген эдим. Бойледже, о адамнынъ эвинде яшап башладым. Яныма зенгин панлар келип, меннимле гонъюль хошлыкъ япа эдилер. Бу ишлер оларгъа, эбет, пек паалыгъа отура эди. Мени деп бири-бирлеринен котеклеше, мал-мулькюни савурып фукъарелешелер. Бириси манъа иришмек ичюн пек чокъ арекет этти, ахыр-сонъу бир кунь хызметкярына бир чувалны котертип кельди. Пан чувалны элине алып, башым устюне агъдарды. Алтын акъчалар башым устюне тасыр-тасыр этип тёкюлелер, ерге тюшкенде оларнынъ янъгъырагъан сеслерини эшитип пек къувандым. Шай исе де оны айдап чыкъардым. Онынъ юзю гъаст семиз ве чий эди, дерсинъ, минген хамыр киби, къурсагъы исе ястыкъ киби балабан. Адамгъа семиз домуз киби бакъа. Меним башымдан алтын сачмакъ ичюн бутюн ер-сувуны, эвлерини, атларыны саткъаныны айтты, шай исе де, эп бир къувып чыкъардым. Мен о вакъытта бетинде яра излери олгъан дегерли бир панны бегене эдим. Якъында греклер тарафында турып дженклешкен экен, тюрклер юзюни къылычнен хачлап кескенлер. Тёвбе, шойле адам

оламы?.. Озю поляк олгъан сонъ греклернен не иши бар? О исе баргъан, оларнынъ тарафыны тутып, душманларынен дёгюшкен. Оны къыймалагъанлар, бир козюни урып чыкъаргъанлар, сол элининъ эки пармагъыны кескенлер... Озю поляк олгъан сонъ, греклернен не иши бар! Анълашылгъанына коре, о джесюрлик косьтермеге севе экен. Эгер адам джесюрликни севсе, корьсетиледжек ерини тапар, косьтерир де. Билесинъми, аятта не къадар джесюрлик косьтермек истесенъ, ери тапылыр. Ким де ким джесюрлик косьтермекнинъ чаресини тапып оламаса,— я тенбель, я да къоркъакъ, аятны анъламайлар, эгер адамлар аятнынъ манасыны анълагъан олсалар, эр бир адам озюнден сонъ бу аятта бир де-бир кольге къалдырып кетмекни арз этер эди. Бойле япылгъан такъдирде омюр адамларны нам-нишансыз ялмап-ютмаз эди... О кесильген исе яхшы адам эди! Бир де-бир ишни япмакъ ичюн дюньянынъ четине барып кельмеге азыр эди. Оны исьян вакъытында сизинъкилер ольдирген олса керек. Сизлер не ичюн маджарларны урмагъа бардынъыз? Яхшы-яхшы, индеме!..

Манъа сусмакъны эмир этип, Изергиль къартийнинъ озю де сусып къалды — тюшюнджеге далды.

— Мен бир маджарны да биле эдим. О къыш куньлерининъ биринде мени терк этти, баарь келип, къарлар ириген сонъ чёльден тапылды—башыны къуршун дельген экен. Иште, бойле! Коресинъми — севги адамларны вебадан аз къырмай; эгер эсапласалар — аз дегиль... Не дей эдим? Э, Польша акъкъында... Анда мен озюмнинъ сонъки оюнымны ойнадым. Бир зенгин полякны расткетирдим. Дюльбернинъ дюльбери эди. Пери киби. Мен исе къартайгъан, языкъ ки, къартайгъан эдим! Ким бильсин, къыркъларгъа баргъан олсам керек... Э, шу къадар бардыр... О исе магърур, бизлернинъ, къадынларынынъ севгисинен эркеленген. О манъа пек паалыгъа отурды... э. О мени къолайлыкънен эльде этмек истеди, лякин мен ян бермедим. Мен ич вакъыт ве ич кимсенинъ

къулу олмадым. Чуфуткъа исе пек чокъ пара тапып бердим, бойледже онынънен эсаплаштым... О вакъытларда Краковда яшай эдим. Меним эр шейим бар эди: атларым да, алтынларым да, хызметкярларым да. О магърур иблис манъа келе ве мен онынъ къойнуна кириджегимни беклей эди. Биз къавиль эттик... Акъылымда, бу къавиль джаныма такъ этти. Бу шей узакъ девам этти... Ахыр-сонъу мен енъдим: о къаршымда тиз чёкип, манъа ялварды... Макъсадына иригенинен ташлап кетти. Шу вакъытта къартайгъанымны анъладым... Ох, бу пек аджджы дуйгъу эди! Эбет, аджджы эди... Мен оны, шу иблисни расткетире эдим... О исе меннен корюшкенде устюмден куле эди... алчакъ эди. Башкъаларгъа айтып да куле эди, мен буны биле эдим. Керчегини айтсам, пек элем эттим. Кене яхшы, о якъын ерде яшай ве мен оны тез-тез корип тура эдим, сукълана эдим. О, сизлернен, руслурнен дженклешмеге кеткен сонъ, алым пек мушкюль олды. Кендимни эльге аладжакъ олып тырыштым, олмады... Ниает, онынъ артындан кетмеге къарар бердим. О Варшава янында, орманда эди.

Мен баргъанда оларны сизлернинъ адамларынъыз енъгенлер... оны эсир алгъанлар, якъындаки койде экен.

«Демек,— деп тюшюндим мен,— энди оны бир заман корьмейджегим!» Амма корьмек истей эдим. Дейджегим, корьмеге арекет этип башладым... Чингенедже кийиндим, бетимни явлукънен сардым, топаллай-топаллай о олгъан койге бардым. Эр ерде казаклар ве аскерлер... меним анда булунувым пек паалыгъа отурды. Поляклар отургъан ерни бильдим, корем ки, о ерге бармакъ къыйын. Манъа исе бармакъ керек. Бойледже, олар булунгъан ерге гедже дёртаякълап бардым. Тарла ичинден кетеяткъанда, къаршымда сакъчыны корьдим... Полякларнынъ йырлагъанлары, юксек сеснен лакъырды эткенлери эшитилип тура. Эписи бир йырны... Биби Мерьем йырыны йырлайлар... Онынъ да сеси эшитиле... меним

Аркадэкимнинъ сеси. Бир вакъытлар меним артымдан сюйреле эдилер... мына, вакъты кельген, озюм биревнинъ артындан йылан киби сюйрелип кетем, бельки эджелимни шу ерде тапарым, деп тюшюндим: юрегимни адджы ислер къапладагы. Сакъчы исе, сезекленсе керек, огге эгилип динъленмекте. Мен артыкъ не япа билем? Еримден турып, онъа догъру юрдим. Меним тилимден ве эллеримден башкъа бир шейим, атта пычагъым биле ёкъ. Пычакъ алып кельмегениме пешман эттим. Аскер исе сюнгюсини богъазыма котерип тиреди. Мен онъа фысылдап: «Сокъма, сабыр эт, эгер сенде де юрек олса, лафымны динъле! Санъа бергендайын ич бир шейим ёкъ, тек санъа риджам бар...»— дедим. Тюфегини тюшюрип, о да фысылдады: «Джоюл бу ерден, эй къадын. Джоюл! Не ичюн кельдинъ?» Огълум бу ерде къапалып отура дедим мен онъа... «Анълайсынъмы, аскер, огълум мында! Сен де насылдыр ананынъ огълусынъдыр? Манъа бакъ, меним де санъа бенъзер огълум бар, тек о къапавлы! Кель, джаным, баламны корип келейим, бельки бугунь я да ярын олип кетер... ким бильсин, бельки ярын сени де ольдирирлер... сенинъ де ананъ агълар, э? Ананъны корьмейип ольмек санъа да къолай олмаса керек? Меним огълума да къыйын. Озюнъе де, онъа да, анагъа да шефкъат эт!..»

Эх, мен онъа не къадар ялвардым! Ягъмур ягъа ве бизлерни сыландыра. Ель увулдай ве окюре, мени де аркъамдан, де кокрегимден итей. Мен о ташюрек аскернинъ огюнде турып салланам. О исе тек «Ёкъ!» дей. Онынъ бу сувукъ сёзюни эшиткен сайын Аркадэкни, мен бильген Аркадэкни корьмек ниети артты... Озюм лакъырды этем ве аскерден козюмни алмайым — кучючик, къуру кевдели ве токътамадан оксюре эди. Шойле этип, озюмни онынъ аякълары янына ташладым, тизлерини къучакъладым, сыджакъ сёзлерле ялвара-ялвара ерге йыкътым. О балчыкъкъа йыкъылды. Бу вакъытта мен оны чабикликнен юзюкъоюн чевирдим ве багъырмасын

деп башыны къакъ сув ичине бастым. О багъырмай, амма мени сыртындан котерип атаджакъ олып эп чапалана. Мен исе эки элимнен онынъ башыны эп балчыкъкъа сокъам. Онынъ нефеси тутулды... ве богъулып ольди. Бундан сонъ, мен поляклар йырлаяткъан анбарнынъ янына чапып бардым ве диварнынъ чатлагъындан «Аркадэк!..» деп фысылдадым. Бу полякларнынъ акъылы кескин ола — сесимни эшиткенлеринен деръал йырны токътаттылар! Мына бизим назарларымыз чатышты. «Бу ерден чыкъмакънынъ чареси бармы?» — деп сорадым, «Бар, полнынъ астындан!» — деди о. «Бар олса, тез чыкъ». Анбар астындан дёрт адам чыкъты: учю башкъа, бири исе меним Аркадэгим. «Къаравул къайда?» — деп сорады Аркадэк. «Ана, ята!..» дедим мен. Бундан сонъ эгильген алда яваш-яваш кетип башладыкъ. Ягъмур эп ягъа, ель исе увулдай. Койден чыкъкъан сонъ, орман ичинден сес-солукъсыз кеттик. Тез юрьдик. Аркадэк меним элимни тутып кете, эли атеш киби, токътамадан титрей. О!.. О лаф этмеден кеткен дакъкъалар не къадар яхшы эди. Булар сонъки дакъкъалар — меним аятымнынъ яхшы дакъкъалары эди. Ниает, бир мейдан ерге чыкъкъан сонъ токътадыкъ. Дёртю де манъа миннетдарлыкъ бильдирди! Шашыладжакъ дереджеде чокъ ве худжур лафлар айттылар! Мен оларнынъ сёзлерини динълеерек, озь паныма тикилип бакъа бердим. О не дер, не ишлер экен, деп бекледим. Бирден мени къучакълады ве къамарозланып бир шейлер айтты... Не дегенини унуттым, лякин манасы шу ки, оны къуртаргъаныма къаршылыкъ оларакъ, энди мени севеджек экен... Къаршымда тиз чёкти ве йылмаяракъ манъа шойле деди: «Меним къыраличем!» Мына шойле яланджы ит эди о!.. Бу маальде мен онъа яхшы бир тепме яндырдым, юзюне шамар япыштыраджакъ олгъан эдим, о салланды ве еринден атылып турды. Къаршымда чырайы агъаргъан алда, дешетли къяфетте тура эди... Дигер учю сертейип бакъа. Эписи суса. Мен оларгъа бакътым... О вакъыт-

та — акъылымда — пек джаным сыкъылды, вуджудымны ойле бир тенбеллик басты ки, корьмелисинъ... Мен оларгъа: «Кетинъиз!» дедим. О копеклер исе: «Артынъа къайтып, биз кеткен ёлны айтмакъ истейсинъми?» дедилер. Насыл алчакъ адамлар я! Къыскъасы, кеттилер. Сонъра мен де кеттим. Сабасына исе сизинъ адамларынъыз келип, мени якъаладылар, амма тез бошадылар. Бундан сонъ озюме эв къурмакъ, кукук къушу киби яшайышыма ниает бермек вакъыты кельгенини анъладым! Озюм агъырлашкъан, къанатларым зайыфлашкъан, тюссизленген вакъытым эди... Э, вакъыты кельген эди! Бундан сонъ Галициягъа, о ерден Добруджагъа кеттим. Мына, отуз йылдан берли бу ерде яшайым. Молдаван акъайым бар эди, былтыр ольди. Мына, бойле этип яшайым! Янъгъыз озюм... ёкъ, янъгъыз дегиль, анавыларнен берабер яшайым.

Къартий элини денъиз тарафкъа силькиди. О якъ сукюнетте эди. Кимерде инсанны сачмалатыджы къыскъа-къыскъа сеслер эшитиле, кене тез ёкъ олып кете.

— Олар мени севелер. Мен оларгъа чешит шейлерни икяе этем. Оларгъа керек. Олар даа яш... Оларнен берабер яшагъаныма озюм де къуванам. Оларгъа бакъып: бир вакъытлар мен де олар киби эдим, деп тюшюнем... Шусы бар ки, меним девиримде адамларнынъ кучю де, атеши де чокъ эди, шунынъ ичюн яшайышлары яхшыджа, шенъдже эди... Шойле!..»

О сусты. Янында индемейип отура бермектен юрегим сыкъылды. О юкъусырай, башыны саллап, бир шейлер фысылдай... бильмем, белькн дува окъуяткъандыр?

Денъиз тарафтан дагъ кемерине бенъзер эйбетли, агъыр бир къара булут котерильди. О чёльге таба ялдап кельмекте. Онынъ тёпесинден булутлар парча-парча узилип чыкъа, огге чапа, йылдызларны бири-бири артындан сёндире. Денъиз эп увулдай, якъынымыздаки юзюм асмалары астында опюшлер, фысылдылар, ах-вахлар эшитиле. Чёльнинъ узакъ бир еринде копек урьди...

Авадан афакъаны къытыкълайыджы худжур къокъулар келе, бурунларны къашындыра. Булутлардан ерге къою кольгелер тюшти, олар ер устюнде ялдап кете ве сонъундан гъайып олалар, сонъ кене пейда олалар. Ай да айлыгъыны джойды, онынъ еринде акъчыл быланчыкъ тёгерек къалды, оны да ач-ешиль булут парчалары тез-тез къаплап алдылар. Энди къарарып, къоркъунчлы тюске кирип къалгъан, озь ичине насылдыр сырлы шейлерни гизлеп, пысып яткъан киби корюнген чёльнинъ узакъ ерлеринде уфакъ-уфакъ мавы отлар парылдап алалар. Бу мавы отлар кя о ерде, кя бу ерде парылдай, бир анъден сонъ кене сёнелер; бу манзара чёльде бирибиринден узакъкъа сачылып кеткен бир талай адамнынъ серник якъып, нелернидир къыдыраяткъанына, якъылгъан серниклерни ель деръал сёндиреяткъангъа бенъзей. Бу пек худжур мавы отларда аджайип бир эфсаненинъ аэнки бар эди.

Изергиль къартий:

— Къыгъылчымларны коресинъми?— деп сорады.

— Анавы мавы ренкли атешлерними?— дедим мен чёль бетке ишмар этип.

— Мавымы? Э, шулар... Демек, аля даа учып юре экенлер! Хи-хи... Мен ич де корьмейим. Чокъ шейлерни корьмейим эндиден сонъ.

— Бу насыл къыгъылчымлар?— деп сорадым къартийден.

Бу къыгъылчымларнынъ пейда олувы акъкъында базы бир шейлер эшиткен олсам да, бу сефер Изергиль къартийден озь агъызындан эшитеджегим кельди.

— Бу къыгъылчымлар Данконынъ янып тургъан юрегинден чыкъалар. Дюньягъа бир юрек келип, атеш олып янгъан... Бу къыгъылчымлар ондан. Бу акъта санъа икяе этейим... Бу да къадимий масал... Къадимий, эписи къадимий! Коресинъми, къадим заманда чешит тюрлю шейлер не къадар чокъ олгъан!.. Мына, энди эйидже бир шей ёкъ: не иш, не адам ве не де къадим заманлардаки

кибн масаллар... Не ичюн бойле?.. Къана, айт бакъайым! Айтып оламайсынъ... Сен не билесинъ? Сиз, яшлар, эпиньиз не билесинъиз? Эхе-хе!.. Козюнъизни кенъ ачып, кечмишке бакъсанъыз, чокъ сырларнынъ анахтарыны буларсынъыз... Сизлер бакъмайсынъыз, шунынъ ичюн де яшамакъ ёлуны бильмейсинъиз... Мен не, аятны корьмейимми? Уф, козьлерим зайыф олса да, эр шейни корем! Адамлар яшамайлар, тек къарарлаштыралар, омюрлерини де шунъа сарф этелер — мен эр шейни корем. Омюрлерини бошкъа кечирип, озьлерини бир тамам харап эткен сонъ, талийлеринден шикяетленип башлайлар. Талийнинъ мында не иши бар? Эр кимин озю ичюн бир талий! Шу куньлерде чешит тюрлю адамларны корем, лякин араларында кучьлюлери ёкъ! Пельванлар къайда къалдылар?.. Дюльберлер де эксильмекте.

Къартий кучьлю ве дюльбер адамларнынъ къаяккъа кеткенлери акъкъында тюшюнди; тюшюнерек, джевап араяткъаны кибн къаранлыкъ чёльге бакъа берди.

Мен тынч отурып, онынъ икяесини беклей, хаялыны больмемек ичюн, суаль бермектен къоркъар эдим.

Ниает, къартий масалыны башлады.

III

«Къадим заманда ер юзюнде бир къабиле адамлар яшай экенлер. Олар яшагъан ернинъ учь ягъы сыкъ орман, дёртюнджи тарафы исе чёль экен. Озьлери шенъ, кучьлю ве джесюр адамлар экенлер. Шай исе де, куньлерден бир кунь башларына фелякет келе: къаердендир дигер къабиле келип оларны орман ичерисине къува. Орманнынъ ичи исе батакълыкъ ве зифт къаранлыкъ экен, чюнки орман пек къарт олгъаны ичюн, дал-будакълары бири-бирине къошулып кеткен экен. Оларнынъ арасындан кок корюнмей, кунешнинъ нурлары да сыкъ япракълар арасындан зар-зорнен кечип, батакълыкъкъа пек зайыф олып келе экен. Лякин кунеш нуру батакъ сувгъа токъунгъан сонъ, ондан ойле бир бедет къокъу

келе экен ки, адамлар бунъа даянып оламадан бирибири артындан олип башлагъанлар. Буны корип, къадынлар ве балалар фигъан котерип агълагъанлар, эркеклер исе гъам ве тюшюндже дерьясына далгъанлар. Бу ормандан чыкъып кетмек керек, бунынъ ичюн тек эки ёл бар: бири — арткъа къайтув ёлу, амма о ерде кучьлю ве шефкъатсыз душман булунмакъта, экинджиси — огге кетюв ёлу, оны исе къудретли даллары бирибириле къучакълашып, чандыр дамарларыны батакълыкънынъ теренликлерине далдыргъан азаматлы тереклер къапаталар. Таш киби метинли бу тереклер куньдюзлери улькюнлюкте арекетсиз сусып турсалар, акъшам, атешлер якъылгъан сонъ, адамлар этрафына даа якъынджа келе ве оларны сыкъ алкъанен къоралап алалар. Даима-гедже де, куньдюз де зифт къаранлыкъ бу адамларны богъып ольдирмек истер киби сыкъы сарып алгъан, албу исе, олар кениш яйляларгъа алышкъан адамлар экенлер. Шиддетли ель тереклернинъ уджларыны салландырып, орман богъукъ сесле увулдап тургъан вакъытта, пек къоркъунчлы олып кете; орманнынъ увултысы адамларны къоркъуза ве оларнынъ матемлерини йырлаяткъан киби дуюла. Бу адамлар, эр алда, кучьлю эдилер, олар озьлерини бир кере енъген душманнен тутушмакъ ичюн олюмге догъру бармагъа азыр эдилер, лякин урушларда олип кетмеге акълары ёкъ, чюнки оларгъа япылгъан васиетлер бар эди, эгер олип кетселер, оларнен берабер васиетлер де ёкъ оладжакъ. Бунынъ ичюн де, узун геджелерде орманнынъ богъукъ увултысы ве батакълыкъларнынъ зеэрли сасыгъы ичинде отурып тюшюндилер. Олар отургъанда атешнинъ кольгелери адамлар этрафында сес-солукъсыз ойнай, секириклешелер, булар адамларгъа кольгелер оюнына бенъзеп дегиль де, бельки орман ве батакълыкъ джынларынынъ тантанасына бенъзеп корюне... Адамлар отура ве эп тюшюнелер. Албуки, дюньяда ич бир тюрлю шей — не иш, не къадын-инсаннынъ тенини ве рухуны

эзгелейинджи тюшюндже къадар харап этмез. Тюшюнджелерден ёрулдылар... Оларнынъ араларында къоркъу догъды кучьлю къолларыны багълады, сасыкъ зеэрден ольгенлер ве къоркъудан кендилерини гъайып эткен тирилер ичюн къадынларнынъ ферьядлары дешет догъурды. Орманда башта яваш ве джесаретсиз сесле айтылгъан, сонъра кучьленген къоркъу нидалары эшитиле башлады... Ниает, олюм къоркъусы къаршысында къуллукъ аятыны устюн эсап эткен адамлар, душманнынъ янына барып, озь эркелерини онынъ аякълары астына ташлайджакъ олып тургъан вакъытта, бирден Данко пейда олды, эр кесни бир озю къуртарды».

Къартий Данконынъ янар юреги акъкъында чокъ икяе эткен олса керек. О йырлагъан киби тегиз лакъырды эте, гъыджырдагъан, хырылдагъан сеси батакълыкъларнынъ зеэрли нефесинден ольген бахтсыз ве къувгъын адамлар яшагъан орманнынъ титис увултысыны козь огюмде айдын джанландырды.

«Данко — оларнынъ бири, яш ве дюльбер йигит эди. Дюльбер адамлар даима джесаретли олалар. О озь аркъадашларына бакъып шойле дей:

— «Атылгъан ташны ой-хаялнен артына къайтармакъ мумкюн дегиль. Бир шей япмагъан адамгъа бир шей олмаз. Не ичюн къуветимизни тюшюнджелерге ве кедерлерге сарф этип отурамыз? Айдынъыз, орман ичине кирейик ве онынъ дигер тарафына етишейик, онынъ сонъу олса керек, дюньяда сонъсыз шей олмай! Айдынъыз! Адамлар! Кеттик!»..

Адамлар онъа бакътылар, онынъ эр кестен яхшы экенини корьдилер, чюнки онынъ козьлеринде сынъырсыз къувет бар ве козьлери атеш кескинлигинен парылдап туралар.

— «Сен бизге ёл косьтер!— дедилер олар.

О оларгъа ёл косьтерди...»

Къартий сусты, къаранлыкъ эп къоюлашаяткъан чёльге бакъты. Данконынъ янып тургъан юрегининъ

къыгъылчымлары къайдалардадыр узакъ-узакъларда корюне, тек бир анъ янып кене сёнгени ичюн, мавы тюслю хафиф чечеклерге бенъзей эди.

«Данко ёл косьтерди. Эр кес бирликнен онынъ артындан кетти — онъа ишана эдилер. Бу ёлнынъ мешакъаты пек агъыр олды! Къаранлыкъ эди, эр адымда батакълыкъ ач ве сасыкъ агъызыны ачып адамларны юта, тереклер буюк диваргъа чевирилип ёлны къапата эдилер. Тереклернинъ пытакълары бири-бирине чатышкъан, дамарлары эр якъкъа йылан киби созулып кеткен, шу себепле олардан кечмек ичюн пек чокъ тер ве къан тёкмеге меджбур олдылар! Узакъ ёл юрьдилер... Кеткен сайын орман сыкълаша, адамлар исе эп сийреклешелер. Ахыр-сонъу адамлар, бу йигит озю бильмеген ёлгъа бизлерни нафиле башлады, деп Данкодан шикяетлене башладылар. Данко исе оларнынъ оглеринде тендирист ве дедиль кете берди.

Бир кермен орман узеринде кок гудюрдеди, тереклер сагъыр ве техдит этиджи сесле шувулдадылар. Орманнынъ ичи ойле къаранлыкъ олып кетти ки, дюнья ярартылгъандан берли не къадар гедже олгъан олса, дерсинъ, эписининъ къаранлыгъы шу ерге топлангъан эди. Кичкене адамлар буюк тереклер арасындан, йылдырымнынъ дешетли гудюрдиси алтында кетмектелер. Азаматлы тереклер салланаракъ, гъыджырдайлар, ве озьлерининъ ачувлы йырларыны йырлайлар; яшын исе тереклернинъ устюнде яшынлап, мавы, сувукъ нурунен орманны бир анъ ярыкъландыра, кене тез гъайып ола, адамларны къоркъута. Сувукъ атешле ярыкълангъан тереклер де къаранлыкъ эсаретинден къачып кетеяткъан адамларнынъ этрафында тири киби сыкълашып, олар келеяткъандай; къыйыш-къонъур узун чубукълар адамларнынъ ёлуны къапатмакъ ичюн бири-бирлеринен багълапып, орюлип сыкъ агъ тешкиль эткенлер. Пытакълар арасындаки къаранлыкътан адамларгъа насылдыр къара, мудхиш, сувукъ бир шей бакъып турмакъта. Бу пек

мушкюль ёл эди, ёл азабындан алсызлангъан адамлар рухтан тюштилер. Лякин олар озьлерининъ такъатсызлыкъларыны танымакътан утанып, ачув ве гъадапнен озь оглеринде кетеяткъан Данкогъа япыштылар. Олар оны озьлерини идаре этамазлыкъта къабаатладылар,— мына насыл олып чыкъты!

Олар орманнынъ техдитли шаматасы ве титреяткъан къаранлыкъ ичинде, ёргъун ве гъадаплы алда токътады ве Данконы укюм этип башладылар.

— «Сен ярамаз ве биз ичюн зарарлы инсансынъ! — дедилер.— Сен бизлерни ёл юрьсетип ёрулттынъ, бу яптыгъын ичюн олерсинъ!»

— «Сиз «Ёл косьтер!» дединъиз — ве мен ёл косьтердим!— деп къычырды Данко кокрегини керип.— Менде ёл косьтермек шерефи бар, бунынъ ичюн де сизлерге ёл косьтердим! Я сизлер? Кендинъизге ярдым этмек ичюн сизлер не яптынъыз? Сиз тек юрьдинъиз ве кучюнъизни узакъ ёлгъа етеджекдай этип сарфламадынъыз! Сиз тек юрьдинъиз, къой сюрюси киби юре бердинъиз!»

Лякин бу сёзлер адамларны даа пек гъадапландырдылар.

— «Сен ольмек керексинъ! Ольмек керексинъ!»— деп окюрдилер олар.

Орман исе оларнынъ къычырувларына акс-сада беререк, эп увулдай, яшынлар исе къаранлыкъны парча-кесек этелер. Данко шу адамлар ичюн пек чокъ замет чекти, олар исе шимди йыртыджы къыяфетинделер. Оны пек чокъ адам сарып тура, ич бирининъ юзюнде миннетдарлыкъ аляметлери корюнмей, оларнынъ ич биринден шефкъат беклемек мумкюн дегиль. Бу вакъытта Данконынъ юрегинде де нефрет уянды, лякин адамларны аджыгъаны ичюн нефрети дерьал ятышты. О адамларны севе, шунынъ ичюн де, озю олмаса, олар эляк олурлар деп тюшюне эди. Онынъ юреги адамларны къуртарув, оларны къолай ёлгъа алып чыкъув арзусы алев-

ленди, бу джошкъун атеш ялынлары козьлеринде парылдады... Адамлар буны корьгенлеринен, козьлеринде парылдагъан атешни гъадап аляметн белледилер; онынъ уджюм этеджегини беклеп, къашкъыр кибн сергеклендилер, сонъра оны къолайлыкънен тутып ольдирмек ичюн алкъаны сыкълаштырдылар. Данко исе оларнынъ ниетлерини анълады. къальбинде бир кедер догъды, юрегининъ атеши даа пек гурьленди.

Орман исе озюнинъ гъамлы нагъмесини эп йырлай, кок гудюрдей, ягъмур исе къуйып ягъа эди...

— «Мен инсанлар ичюн мына не япып олам»,— деди Данко кок гудюрдисинден де кучьлю сеснен.

О бирден кокюсини ярды, ичинден юрегини къопарып алды ве башы узре юксек котерди.

О кунеш кибн, кунештен де кучьлю ярыкъ даркъатып турмакъта эди; мына энди адамларгъа олгъан буюк севги мешъали иле ярыкътан къачып, орманнынъ теренликлериндеки сасыкъ батакълыкънынъ агъызына кирип сакъланды. Адамлар айреттен таш кибн къатып къалдылар.

— «Юрюнъиз!— деп къычырды Данко ве янып тургъан юрегини юксек котеререк, онынъле ёлны айдынлатып, адамларнынъ огюнде чапып кетти.

Адамлар онынъ артындан чапып кеттилер. Бу вакъытта айретленген орман озюнинъ уджларыны силькитип, кене увулдап башлагъан олса да, чапып кетеяткъан адамларнынъ бирликли аякъ сеслери алтында онынъ шаматасы эшитильмеди. Лав-лав янаяткъан аджайип юрек артындан эр кес дедиль ве чабик адымларнен чапып кетмекте эди. Бу кетиште де адамлар къазагъа огърай. лякин агъламай-сызламай эляк олалар. Данко исе эп огде кетмекте, онынъ юреги исе эп алевленип янып турмакъта.

Бирден орман арткъа чекильди, адамларгъа ёл берди, сонъра исе сес-солукъ артта къалды. Данко ве онынъ артындан келеяткъан адамлар исе кунеш нурлары ве

ягъмур ювып кечкен темиз ава денъизине гъаркъ олдылар. Кок гудюрдиси артта, орман устюнде гудюрдей, бу ерде исе — айдын кунеш, чёль раат нефес ала, ягъмур джевэрлерини такъкъан когетлер йылтырайлар, дерья алтын ренкнен джильвелене... Акъшам устю эди, шефакъ нурларына чомгъан дерья суву Данконынъ ярылгъан кокюсинден акъкъан сыджакъ къан киби къырмызы олып корюне эди.

Азамат Данко огдеки кенъ чёльге назар ташлады, нешэли козьлериле бу сербест топракъкъа гъурурнен кульди. Сонъра йыкъылды ве — ольди.

Севинген ве юреклери умютке толгъан адамлар не онынъ ольгенини сездилер ве не джеседи янына тюшип, эп янып тургъан батыр юрегини корьмедилер.

Буны тек бир сакът адам абайлады, недендир къоркъып, магърур юрекке аягъынен басты... Юрек къыгъылчым олып сачылды, сонъра сёнди...»

— Кок гудюрдисинден эвель чёллерде пейда олгъан мавы къыгъылчымлар мына шу юректен даркъагъандырлар!

Къартий аджайип масалыны битиргенде чёль чымчырт эди: адамлар ичюн озюнинъ юрегини якъкъан ве бунъа къаршылыкъ оларакъ ич бир шей дама этмеген батыр Данконынъ кучюне гуя чёль де шашып къалгъан эди. Къартий юкъугъа кетти: «Онынъ акъылында даа не къадар масаллар ве хатралар бар экен?»— деп тюшюндим онъа бакъып. Данконынъ янып тургъан буюк юреги акъкъында, шу къадар кучьлю ве дюльбер эфсанелер яраткъан инсан фантазиясы акъкъында тюшюндим.

Ель эсти ве энди къатты юкълаяткъан Изергиль къартийнинъ чуллар астындаки къуру кокюсини ачты. Мен онынъ къарт тенини орьттим ве озюм де янына созулдым. Чёльде эр якъ сакин ве къаранлыкъ эди. Кокте булутлар яваш ве джансыкъыджы ялдамакъталар... Денъиз богъукъ ве къайгъылы шувулдамакъта.

1895 с.

Василий ШУКШИН

ИМТИАН

— Нечюн кечиктинъиз?— деди сертликнен профессор.

— Багъышланъыз... билесинъизми, айтаджагъым... догъру иштен келем. Аджеле сымарыш бар эди...

Сыджакъкъанлы, юксек бойлу студент аудиториягъа кирмеге батынмай, къапы ичинде тура, онынъ айнеджилик бильмегени муляйим козьлеринден корюне.

— Билет алынъыз. Къачынджы?

— Он единджи.

— Биринджи суали?..

— «Игорь акъкъында дестан». Экинджиси...

— Яхшы билет.— Профессор озюнинъ сертлигинден утангъан киби олды.— Азырланынъыз.

Студент барып бир бош ерчикке чёкти, кягъыт узерине башыны эндирип, тюшюнджеге далды.

Профессор эпейи вакъыт оны козетти. Узун омюринде козю огюнден кечкен бинълернен бойле йигитни, къыскъадан, студент демеге алышкъан яшларны хатырлады. Студент. Бир сёзнен айтылса да, олар бири-бирине ич де ошамайлар.

«Эписи денъише. Профессорлар озьлерини оджа эсап этмелери мумкюн эди, чюнки оларнынъ эр бирининъ тербие эткен, онъа бильги ашлагъан шегиртлери бар...»

Профессор пенджереге якъынлашты. Сигар якъкъан сонъ профессорлар акъкъындаки фикирини девам этмек истеди, лякин не ичюндир сокъакъкъа бакъып къалды.

Къаранлыкъ чёксе де, сокъакъта, адет узьре, шаматалы арекет эксильмей. Кошеден, телинден къырмызы

учкъунлар сычратып, трамвай кечти. Светофорнынъ къымгъанынен ёлда арекет башланды. Къалдырымдан кечкенлернинъ ады-эсабы ёкъ: машиналар, адамлар къайдадыр ашыкъалар.

«Олар эп ашыкъалар. Эр шей йылдырым чабиклигинен япыла, эписи бир ашыкъа берелер. Олар къаерге ашыкъа экен?...»

— Им...— деп студент еринде къыбырданып алды.

— Азырсынъызмы?— профессор онъа чевирильди...— Динълейим.

Студент къалын, къаба пармакълары арасында кягъытчыкъны тута, о явашчыкътан къалтырай.

«Эджанлана,— деп тюшюнди профессор.— Зарары ёкъ, эджанланаберсин».

— «Игорь акъкъында дестан» буюк эсер,— деп башлады студент.— Бу шедевр, он экинджи асырнынъ сонъуна менсюп эсер. Им... Муэллиф бу эсерде...

Профессор къаршысындаки йигитнинъ джиддий корюнген чересине первасызлыкънен бакъты, не ичюндир «Дестан»нынъ муэллифи де бойле яш... осьмюр олгъан», деп хаялланды.

— ... Князьлар таркъакъ эдилер... умумен Русь таркъакъ эди ве къыпчакълар Руське уджюм эткенде...

Студент, джансыкъыджы тавурде джевап береяткъаныны озю де сезсе керек, дудакъларыны тишледи, къызарды.

«Окъумагъан.— Профессор студентнинъ козьлерине нефретнен бакъты.— Эльбет, окъумагъан. Насылдыр бир олмайджакъ шейлер окъугъаны корюне. Мына санъа гъиябий тасильнинъ емиши!».

Профессор гъиябий тасильнинъ душманы эди. Атта бир дефа бу акъта газетагъа да язмакъ истеди, лякин макъалесини басмадылар.

— Окъудынъызмы?

— Бакъып чыкътым... им...

— Утанмайсынъызмы?— профессор студенттен акъа-

ретлейинджи тарзда сорады ве ондан джевап беклеркен, мыйыгъы астындан кулюмсиреди.

Студент къулакъларынадже къызарды.

— Етиштирип оламадым, профессор... Вакъыт аз... адже́ле сымарыш бар эди...

— Мени сизинъ сымарышынъыз меракъландырмай. Мени бойле буюк миллий эсерни окъумагъа истемеген рус адамы меракъландыра, бильдинъизми?

Профессор студентке нисбетен озюнде нефрет къозгъагъаныны сезди.— Сиз окъумагъа озюнъиз кирдинъизми, ёкъса кирсеттилерми?

— Эльбет, озюм.

— Сиз насыл тасавур эте эдинъиз?

— Нени?

— Окъувны. Адам олмакъ ниетинъиз бармы?

Олар бири-бирине бакъып сустылар.

— Керекмей,— деди студент яваштан ве башыны ашагъы эндирди.

— Не керекмей?

— Бойле лакъырды керекмей.

— Я не ичюн керекмей? Бу пек мунм лакъырды,— деди профессор. О эллеринен тизлерине шапылдатып урды, еринден турды.— Пек керек, эм де муим. Яхшы, бу хусуста энди айтмайджагъым. Мен башкъа шей айтмакъ истейим, сиз озюнъиз бундан утанмайсынъызмы?

— Утанам.

— Аллагъа чокъ шукюр!

Олар кене сустылар. Профессор кабинет ичинде арткъа-огге юрди.

Студент, билетке бакъып, къыбырдамай отура. Инсаннынъ юрегини сыкъыджы сукюнет эппийи девам этти.

— Даа бир шейлер соранъыз... Мен... азырландым.

— «Дестан» не заман ялатылды?— Профессор ачувлангъанда яш бала киби инатлана, сертлеше эди.

— Он экинджи асырнынъ сонъунда.

— Догъру. Князь Игорьге не ола?

— Князь Игорь эсир алына.

— Пек догъру. Князь Игорь эсир алына. Шай десе!— профессор эллерини кокрегине хачлады, юзюнде князь Игорьнинъ эсирге алынгъаны хусусындаки субетнинъ мантыкъсызлыгъы ичюн худжур теэссюф аляметн пейда олды. Чюнки о козьде туткъан ашшалав истеги йигитке кереги киби тесир этмегенинден ачувлана — ондан нефретлене эди. Худжур шей, о йигитни эм аджый ве эм де тарсыкъа эди.— Эх, насыл фена шей! О насыл ола да, эсир алына?

— Тарсыкъманъыз, профессор, эмегиме коре арекет этинъиз,— деди студент сертликнен ве къатиетле ериинден турды.

Профессоргъа бу сёзлер хошнутлыкъ багъышлады, о ерине отурды. Йигитни бегенип башлады.

— Айды, Князь Игорь акъкъындаки лакъырдыны девам этейик. Князь эсирликте озюни насыл дуя?

— Манъа эки къойынъыз...

— Князь Игорь эсирликте озюни насыл туткъан эди?— деп сорады профессор юксек сеснен, ачувланып башлады.— Эсир тюшкен адам озюни насыл тутмасы мумкюн? Екъса шуны да бильмейсинъизми?

— Билем.

— Ойлеми? Нени билесинъиз?

— Эсирликте озюм де олдым.

— Не? Насыл этип сиз эсирликте олдынъыз? Къайда?

— Немселерде.

— Сиз дженклештинъизми?

— Эбет.

Профессор студентке бакъар экен, не ичюндир хаялына «Дестан»нынъ муэллифи ачувлы, къатиетли осьмюр олгъан, деген фикир кельди.

— Эсирликте чокъ олдынъызмы?

— Учь ай.

— Сонъ?

— Неси сонъ?

Студент профессоргъа, профессор онъа тикленип бакътылар.

— Отурынъыз, не ичюн аякъ устюнде турып къалдынъыз,— деди профессор.— Сонъ къачтынъызмы?

— Эбет.— Студент ерине отурды. Билетни кене де элине алып, онъа бакъты. Мындан тездже кетмек истей эди.

— Насыл этип къачтынъыз?

— Гедже. Этаптан къачтым.

— Тафсилятлы айтынъыз,— эмир этти профессор.— Тафсилятлы лакъырды этмеге алышынъыз, йигитим! Бу да кереклн шей. Насыл къачтынъыз? Умумен, мени, не десем экен, онынъ техникий тарафы дегиль, психологик джеэти меракъландыра... Озюнъизни насыл дуйдынъыз? Эсирге тюшюв бу фена шейдир!— Профессор атта озь сесинден абдырагъан киби олды.— Сиз насыл олды да эсир тюштинъиз? Яралы эдинъизми?

— Екъ.

Олар кене сустылар. Араларында олгъан бу субет керегинден зияде созулды.

— Я насыл?

— Къамачавда къалгъан эдик. Профессор, бу узун лакъырды.

— Багъышланъыз, сизинъ вакътынъыз бойле сыкъ-лет олгъаныны...

— Вакътым сыкъдет дегиль, лякин...

— Къоркътынъызмы?

— Къоркътым.

— Эбет, шай,— бу лакъырдыны профессор бегенди. Сигар якъты.— Сиз де якъынъыз. Аудиторияда тютюн ичмек мумкюн олмаса да...

— Истемейим.— Студент йылмайды, лякин шу заман озюни эльге алды.

— О вакъыт догъгъан коюнъызни хатырладынъызмы? Я ананъызны? Къач яшта эдинъиз?

— Он секизде.

— Коюнъызни хатырладынъызмы?

— Мен шеэрлим.

— Шай десенъиз! Мен сизни койлю белледим.

Олар кене сустылар. Студент озь билетине бакъып отура, профессор исе, кербар чубугъыны пармакълары арасында чевиририкен, йигитке козь ташлай.

— Анда не акъта лакъырды эте эдинъиз?

— Къаерде?— студент башыны котерди. Онъа бу субет пек агъыр эксни корюнмекте.

— Эсирликте.

— Индемей эдик. Анда не акъкъында лакъырды ола билир?

— Эбет, шай. Догъру айтасынъыз,— деди профессор ве эеджанланып ериндеи турды.— Догъру айтасынъыз. Адынъыз не?

— Николай.

— Акъикъатен де догъру...

— Не догъру?— студент эдепнен кулюмсиреди, элиндеки билетни ерине къойды. Субет мевзусы денъишкени ичюн, о озюни насыл тутмакъ керекликини бильмей, тарсыкъа эди.

— Индемей эдик, дегенинъиз догъру. Анда не акъкъында лакъырды этмек мумкюн эди? Душманнынъ элинде тек сукют сакълана. Энъ догъру ёл шу. Сиз Киевде олдынъызмы?

— Ёкъ.

— Анда бир район бар — Подол деп айталар. Юксек тёпеликке чыкъып бакъсанъыз, козюнъиз огюнде аджайип бир аланлыкъ пейда ола. Шу юксекликтен ашагъы бакъкъанда, озюмни тарихкъа чомгъан киби ис этем. Анълайсынъызмы?

Профессорнынъ юзюнде къарышыкъ дуйгъулар ифадеси пейда олды, о гуя гизли тутулмасы лязим олгъан

насылдыр бир мукъаддес шейни озю биле дуймадан айтып ташлагъан киби олды.

Студент омузларыны къысып алды:

— Билесинъизми, буларнынъ эписи тааджипли, мурекеп...

— Не ичюн? Неси мурекеп!— Профессор кене де аудитория ичинде тез-тез адымлап башлады. О бундан пек джаны агъыргъан олса да, энди башлагъан лакъырдысыны кесип оламай эди:— Назарымда не заманлардыр о ерлерде кезинген киби олам. Бир заманларда, гуя Игорь девиринде,— деди фикирини айдынлатып.— Эгер бу фикир акъылыма шимди кельгенде, къартайдым, демем мумкюн эди. Лякин яшлыкъ чагъымда ойле ис эте эдим... Не дейсинъиз?!

Бу эки адам бири-бирине бакъты, шимди нени анъламакъ керек экенини билип оламай эдилер.

— Мен анълап оламайым,— деди яваштан студент.— Бунынъ Подолнен не алып-береджеги бар?

— Алып-береджеги шу ки, сизинъ сукют сакъладыкъ, деген лакъырдынъыз манъа пек догъру олып корюнди. Мен эсирликте олмадым, атта ич бир вакъыт дженклешмедим. Лякин анда, Подолда дженкке аит шейлерни анълагъан эдим. Мен эсирликте сукют сакълайлар, деп тюшюндим. Соргъулар дегиль де, озьара мунасебетлер де шай олды, деп анъладым... Анда мен чокъ шейлерни анъладым, тюшюндим. Меселя, мен даима бекчини шаматасыз гъайып эткенлери акъкъында баш ёра эдим. Менимдже, оларны къоркъутмакъ керек эди.

Студент профессоргъа айретленип бакъты.

— Эбет! Бильдирмеден сюйрекленип келине, яваштан бир шей сорала. Меселя, «Риджа этем, саат къач олды?» дениле.

Студент кулюмсиреди.

— Къафасызларджа лаф этемми?— профессор онынъ козьлерине бакъты.

Студент шашмалады.

— Екъ... Сизни анълап башладым.

«Алдата. Джанымны агъыртмакъ истемей», деп тюшюнди профессор. Тарсыкъты. Лакъырдыгъа бир шейлер даа къошмакъ истеди:

— Билесинъизми, буны не ичюн айтам: мемлекетимизде пек чокъ дженклер олды. Агъыр дженклер. Олар дайма халкъкъа азап ве кедер кетирдилер. Урушта иштирак этмеген адамлар да бу яныкъ ве белярларнен яшады. Мен буны китаптан окъуп анълагъан шей киби айтмайым, буны юректен ис этем ве онъа инанам.

Кене сустылар. Энди кене эски меселеге: «Игорь акъкъындаки дестан»гъа, студентнинъ бу улу эсерни окъумагъанына барып токъунмакъ керек эди. Лякин профессор сонъки эки суальни берювден озюни токътатып оламады.

— Янъгъыз къачтынъызмы?

— Екъ, еди адам эдик.

— Итимал, бу къарт амма да мыз-мызланды, деп тюшюнедирсинъиз. Ойлеми?

— Не ичюн ойле дейсинъиз? Ич де ойле тюшюнмейим.— Студент гуя акъикъатен де шай деп тюшюнген киби къызарды.— Лакъырдынъыз пек меракълы, профессор. Догърусыны айтам.

Къарт профессор джиддийлешти.

— Яхшы, аскер! Мени анъладынъыз, демек, бу яхшы! «Дестан»ны исе мытлакъа окъурсынъыз. Текрар-текрар окъунъыз... Мен сизге бу китапны эдие этерим... Бакъынъыз, о шимди янымда экен.— Профессор чантасындан «Игорь акъкъында дестан»ны чыкъарды. Китап джылтыны ачып алель-аджеле бир шейлер язды, сонъра субетдешине узатты.— Шимди окъуманъыз. Эвинъизде окъурсынъыз. Мен апансыздан къайнатасынынъ эвине баргъан киев киби шашмаладым.— Профессорнынъ давушы кедерли эди.— Бойле лакъырдылар адамгъа агъырлыкъ япа.

Студент онъа не деп джевап бермекни бильмеден омузларыны къысты.

— Единъиз де сагъ къалдынъызмы?

— Эбет.

— Мектюплешесинъизми?

— Ёкъ, билесинъизми, не десем экен...

— Эбет, билем. Азизим, буларнынъ эписи саф рус чизгилери. Сиз исе «Дестан»ны окъумакъ истемейсинъиз. Я бу энъ акъикъий, энъ аджайип рус йыры да!.. Шай!— профессор бу аджайип йырынынъ эзгисинде ялдагъан киби эллерини авада арекетлендирди.— Дефтерчигинъизни беринъиз,— о ишаретни къойып, дефтерчикни къапатты, студентке къайтарыр экен, сувукъ, къарыкъ сеснен:— Сагълыкънен барынъыз,— деди.

Студент аудиториядан чыкъты. Тер баскъан манълайыны сюртип, бом-бош коридорда эпиийи турды. Дефтерчигини элинде тута, оны ачып бакъмагъа джесарет этмей «яхшы» я да «аля» деген ишаретни корьмектен къоркъа, пек утана эди.

«Къанаатленирли» олса да, разым, деп тюшюнди.

Аудитория къапысына козь ташлады, алель-аджеле дефтерчикни ачты: онъа баягъы вакъыт бакъып турды. Сонъ аудитория къапысына козь ташлады, яваштан кулюмсиреди, сокъакъкъа чыкъты. Дефтерчикте «осал» ишарети къоюлгъан эди.

Сокъакъкъа чыкъкъан сонъ китапны хатырлады. Онынъ къапыны ачты, андаки даа деми профессор язгъан сёзлерге козь ташлады: «Окъу, аскер. Бу да енгиль иш дегиль. Проф. Григорьев».

Студент артына чевирилип, институтнынъ пенджерелерине бакъты, оларнынъ биринде профессорны корьген киби олды.

... Профессор акъикъатен де, пенджере янында тура, тырнагъынен джамны тыкъыллатып, тюшюнджеге далгъан эди.

Насыр ФАЗЫЛОВ

КИЧКЕНЕ ДЕМЕНЪИЗ БИЗНИ

Абдуназар агъа фермагъа кельгенде Джалиль къартбаба эшек арабасындаки йымшакъ пиченни бир четке бошатып, пошунен манълай терини сюртмекте эди. Абдуназар агъа машинадан сычрап тюшти, Джалиль къартбабагъа якъынлашыркен, селям бермеге биле унутты, пиченге бакъты.

— Бу алтынны къайдан таптынъыз, ата?

Къартбабанынъ руху котеринки эди.

— Къана, реис, тапынъыз бакъайым?— деди Джалиль къартбаба мыйыгъы тюбюнден кулип.

Абдуназар агъа омузларыны сыкъты.

— Сагъ олсунлар, Маликнен Гъани алып кельдилер. Эшек де бем-беяз копюкли терге баткъан,— деди Джалиль къартбаба. Бунынънен о реиске: «Меним эшегим, меним арабам», демек истеди, лякин реис бунъа эмиет бермей сорады:

— Андан?

— Бильмейим.

— Озьлери андалар?

— Мектепте топлашув-моплашувлары бар экен, гъалиба, озюнъиз бошатынъыз, къартбаба, бизлер кечке къалдыкъ, деп чапып кеттилер.

Абдуназар агъа ченъгесини къашып, тюшюнджеге далды. О шимди недендир хошнут ве айны заманда недендир къолайсызланмакъта эди. Реис Джалиль къартбабанен къолайсыз алда сагълыкълашты, машинагъа отурып, стартёрны басты. Эски «газик»нинъ копчеклери къар устюнде «гъыз-гъыз» этип айланды, артындан ча-

мыр сачратып, о якъ бу якъкъа тайгъакъланды, сонъра ёлгъа чыкъып кетти.

Адетте эр шейнинъ озь адынен айтылгъаны яхшы. Не вакъыттан берли пиченге — алтын денильген? Екъ! Реиснинъ пиченге алтын дегени догъру. Бу сене къыш пек къатты кельди. Колхознынъ яйладаки, дагъдаки маллары о къадар зорлукъ чекмедилер амма, арандаки сыгъырлар баягъы... Догъру, куньджара, шелуха, силос киби емлер етерли. Лякин пиченнинъ озь ери бар даа. Пичен мал ичюн отьмек киби бир шей. Аштан, татлы шейлерден, ягъдан безесинъ. Лякин отьмектен бир заман безильмей.

Къыш созулгъаны ичюн ем меселеси ялынъыз колхоз эмекдарларыны дегиль де, атта мектеп талебелерини биле шашмалатты. Эр йыл бу вакъытларда баарь этрафны ем-ешиль килимнен яраштыра тургъан, маллар да яйлаларгъа айдалыр, къозу-улакълар отлап юре эдилер. Тереклер уянып, башта бадем, сонъра зердали, кираз, вишне тереклери чечекнен орьтюнип, чешит къушлар теректен-терекке учып-къонып, бир аджаип манзара пейда эте эди. Екъ, бу сене къыш бам-башкъа олды.

Талебелер бош вакъытларында фермагъа барып, Джалиль къартбабагъа ярдым этелер: малларнынъ тюбюни курей, ашлавларыны емнен толдуралар. Догъру даа, сют ичип, къаймакъ ашагъан сонъ, малларны да бакъмакъ керек, эльбет. Энди баарь къокъусы келип башлагъанда пичен битти. Эрте бузавлагъан сыгъырларгъа о къадар дуюлмай, лякин даа якъында бузавлагъан Чубар ве Таргъылгъа агъырджа олды. Тазе бузавлагъан сыгъырны чёльге, отлатмагъа алып чыкъмазсынъ. Йыкъылыр, къалыр. Оларны озюне кельгендже фермада тутмакъ керек. Бойле япмакъ ичюн исе аз да олса пичен керек. Бу меселе хусусан Маликнен Гъанини раатсызлады. Не ичюн десенъиз, бу сыгъырларны олар бакъа эдилер. Олар тюшюне-тюшюне ахыры бир фикирге кельдилер. Даа да догърусы буны Малик тапты. Кечкен

сене Малик Сырдарья боюндаки «Янъы турмуш» колхозы янындаки пионер лагерине баргъан эди. О вакъыт «Янъы турмуш» колхозындан кельген Сайфи, Мурат, Къочкъар деген балаларнен достлашкъан, колхозлары лагерге пек якъын олгъаны ичюн олар Маликни эвлерине чагъырып, мусафир де эткенлер. Бу колхоз Сырдарья боюнда олгъаны ичюнми, ёкъса башкъа себеби бармы, айванасравджылыкънен огърраша экен. О вакъыт Маликке олар колхоз фермаларыны да косьтерген эдилер. Ферма десенъ де ферма! Сыгъырларына да сыгъыр десенъ яраша... Хусусан, бурнына алкъа такъылгъан, къалын дирекке багълангъан чубар бугъаны корьгенде Маликнинъ агъызы ачылып къалгъан эди. Чеки 980 килограмм эмиш! Тыпкы паровоз киби фышылдай. Сырдарья боюндаки эсапсыз пичен сарпанларыны айтмайсынъызмы? Озьлери де пионер лагерининъ янчыгъында. Язда пичен чалмакъ ичюн бутюн пионерлер баргъаныны Сайфи макътанып айткъан эди.

Бу акъта тюшюнип кетер экен, Малик фермадан къайтаяткъанда Гъаниге:

— Сайфилерден азачыкъ пичен сорасакъ бермезлерми экен?— деп сорады.

Гъани бирден джанланды.

— Я насыл сорайджанъ?

— Насыл сорамакъ мумкюн олса, ойле. Телефон этермиз! Язда бири-биримизге телефон номерлеримизни берген эдик де,— деди Малик.— Оларнен бир эки кере лаф эткен эдик де.

— Къолайсыз олмазмы? Берирлерми экен?— деди Гъани шубеленген алда.

— Берирлер,— деди Малик ишанчнен.— Сен оны бильмейсинъ. Шимди эвге баргъанымнен телефон этип, бутюнини анълатырым. Берир.

— Оляи, бу да иш олгъанмы? «Янъы турмуш»нен бизим койнинъ арасы олса-олса он беш километрдир даа,— деди Малик буюклер киби элини саллап,— Джалиль

къартбабанынъ эшек арабасыны алырмыз, барыр келирмиз...

Маликнен Гъани эвге кельгенлеринен «Янъы турмуш»къа — досту Сайфилерге телефон эттилер. Яхшы да Сайфи эвлеринде экен. Малик онъа эр шейни анълатты. Сайфи бир кереден «яхшы» деп джевап бермеди. «Сонъ, сонъ»,— деп Маликни сувукълыкънен динъледи: «Яхшы, тюшюнип бакъайыкъ, сонъ озюм телефон этерим»,— деди. Малик рухтан тюшкен алда телефоннынъ къулакълыгъыны ерине къойды. Гъани, «ана айтмадыммы», деген киби Маликке бакъты. Ойле исе де Малик сусты, достуны яманламакъ истемеди.

— Къана бакъайыкъ, бир шейлер айтыр...— деди.

Гъани де темелли бир шей анъламагъандже бир ерге къыбырдамады.

Эки дост отурып чай ичтилер. Сонъра эв ичинде огге-арткъа юрдилер. Телефондан сес-солукъ чыкъмай, олар азбаргъа чыкътылар. Бири-биринен лаф биле этмейлер, дерсинъ дюньяда айтыладжакъ шей къалмагъан. Гъани эллерини джебинден чыкъарды:

— Айды, мен кеттим!— деди ве элини достуна узатты.

Малик онъа, токътаса, деп оламады, элини джебинден чыкъарып, истемей-истемей Гъаниге узатаркен, бирден эвден телефоннынъ сеси эшитильди. Экиси де эвге чапып кирди, телефон къулакълыгъына япыштылар.

— Алло, пуф-пуф, алло? Сайфи,— бирден Маликнинъ череси ачылды.— Яхшы, яхшы... кимден?! Реистенми? Сонъ не деди? Сагъ ол, сагъ ол! Не? Эльбет, ярын барырмыз. Эльбет, ярын! Гъани деген достумнен...

— Ярын топлашув бар да, шашкъын!— деп раатсызланды Гъани.

Малик севингенинден онынъ сёзлерини эшитмеди, сагъ ол, достум, деркен къулакълыкъны ерине къойды.

— Ярын топлашув бар да, пионер тешкилятынынъ элли йыллыгъы,— деди Гъани.— Не ичюн ярын дединъ?

— Топлашув саат учьте де. Саба эрте кетсек, етиштирип келирмиз.
— Я келип оламасакъ?— деди Гъани шубеленип.
— Келип оламасакъ, Дильфуз бизлерни гебертир!..
— Келирмиз.
...Бу тюневин олгъан шей. Бугунь олар Джалиль къартбабанынъ эшек арабасынен «Янъы турмуш»къа кельдилер. Арабагъа сыгъгъан къадар пичен юкледилер, ёлгъа чыкъаджакъта Сайфи, Къочкъар, Муратнен сагъ-лыкълаштылар.
— Бир араба пичен не оладжакъ? Реис дедемиз, сизни машинанен келеджексинъиз беллеп, бир машина пичен берирсинъиз, деген эди,— деди Сайфи.
О бу сёзлерни самимийликнен айтты. Ойле исе де бу сёзлер Гъанинен Маликке башкъа тюрлю «Реисинъиз машина бермеген, колхозынъыз балабан, зенгин олып да, эшек арабанен сюйренип юресинъизми?»— деген киби эшитильди.
— Битсе кене келинъиз...
— Сагъ олунъыз...
Олар эшекни хых-хыхлап, асфальт ёлнен яваш-яваш кетер, экисининъ башында эки тюрлю тюшюндже. Гъани дуйдурмай билегиндеки саатке бакъып ала: «Шу Дильфуза да башымызгъа беля олды, олмайджакъ шейлер тюшюнип чыкъара, башымызны куте. Топлашув аргъындан топлашув. Топлашув не къадар чокъ олса о къадар севине. Пионер тешкилятынынъ элли йыллыгъы мунасебетинен бугунь де топлашув. Не, бизлер боштан-бошкъа салланып юремизми? Ёкъса бу иш элли йыллыкъкъа бахшыш дегильми? Не исе де вакъытында барайыкъ да, ёкъ исе Дильфуза башымызны ашар...»
Маликнинъ къафасыны башкъа шейлер ёрмакъта. Сайфининъ сёзлери онъа агъыр батты. Бойле бакъкъанда о догъры айтты. Кечкен сене мектеп джемаатчылыгъы гаражда ишке кечмейип яткъан «ГАЗ-51» юк машинасыны колхоз идаресинден сорап алгъан эди. Бу машина-

ны юкъары сыныф талебелеринининъ ярдымы иле, къайдалардандыр итият къысымлар тапып, зорнен тюзеткенде, Абдуназар агъа къайтарып алып кетти. «Машиналы олдыкъ, оны айдамагъа огренмек керек», деп чапкъалап юрген балалар отурды къалдылар.

Малик шулар акъкъында тюшюнир экен: «О машина олгъан олса, дедемнинъ кунюнден къалгъан арабагъа пичен юклеп, бойле сюйреккленип юрмез эдик. Сайфилерге де кулькю олмаз эдик. Бизлерни даа яш, кичкене, машинаны айдап оламаз, деп тюшюнселер керек! Кичкене олсакъ да бозукъ машинаны тюзеттик де. Аз чекишмедик,— деп мыдырданды озь башына.

Эшек арабасы исе эп саллана-саллана кете, копчеклери ёлда къатып къалгъан къаргъа урулгъанда гъырчылдап, чыйкъылдап ала. Авасы бирден бозулды, кунь баты тарафтан къою къара булутлар бастырып келе башладылар.

Бу йылнынъ баарини анъламакъ мумкюн дегиль: бир бакъасынъ кунеш парылдай, орталыкъ куле, бир даа бакъсанъ кокни къара булут къаплай, шувулдап ягъмур, къар ягъа... Балалар аванынъ бозулаяткъаныны корюп эшекни зыкъарладылар:

— Хых, хых...

— Хых! Топлашувгъа кеч къаладжакъмыз, хых!

Вакъыт энди уйлени кечмекте. Эшек арабасы къаплы бакъа киби юрип, зорнен койге келип кирди. Фермагъадже олгъан топракъ ёлны басып кечмек, бутюн кунь асфальт ёлдан юрмектен агъыр олды. Бир бакъасынъ арабанынъ копчеги чамур ичине батып къала, эшек чекип оламай, ондан зар-зорнен сюйреккленип чыкъа, бир даа бакъасынъ о бир тарафкъа ямпийип кете, пиченнинъ авдарылмасына аз къала. Эшек чекише бере. Фермагъа якъынлашкъанда балаларнынъ «Хых-хых» деп къычыргъан шаматаларыны эшиттими, ёкъса оларны озю корьдими, Джалиль къарт ярдымгъа чапып кельди. Учю арабаны аранныинъ азбарына кирсеттилер, сонъра балалар

къарткъа: «Энди озюнъиз бошатырсынъыз», деп мектепке чапып кеттилер...

Пичен къокъусыны дуйсалар керек, Чубарнен къомшусы бири-бири артындан созуп, манърадылар...

...Маликнен Гъани чапкъанларындан талакълары къатып, мектепке кельгенде Дильфуза ачувындан озюни къоймагъа ер тапмай эди. Балаларгъа бир къач «татлы» сёзчиклер багъышлады. Экиси де Дильфузагъа бир шей айтмады. Чюнки олар юреклериндеки хайырлы ишнинъ тюбинден чыкъып, пичении Джамиль къартбабагъа теслим этип кельгенлери ичюн пек хошнут эдилер. Энди Дильфуза не айтса-айтсын! Адет узре, бир ишни япып оламагъанда янынъдаки адам догъру лаф айтса биле бегенмейсинъ, ачувланасынъ. Шимди Дильфузанынъ кескин сёзлери оларгъа ич де тесир этмеди.

Бакъынъыз сиз бу ишке, Маликнен Гъани ойнап юрелер! Отряд советининъ ишини бир капикке алмайлар, пионер тешкилятынынъ шанлы элли йыллыгъына багъышлангъан топлашувгъа кеч къалып кельгенлер, бийсиммийлер!.. Олян, къайда юресинъиз? Не ичюн бойле кеч кельдинъиз?— деп сора даа инсан. Айды, яхшы, не япаджакъсынъ, къыз бала дегильми санъа!..

Яхшы даа, онъа башкъа балалар къошулмады. Дильфуза да энди азачыкъ озюне кельди:

— Эгер бир даа кене бойле кеч къалсанъыз сонъ корерсинъиз. Ич де багъышламам!— деди къатий тавурнен.— Айды, бар отурынъыз. Топлашувны башлайыкъ. Топшалувнынъ кунь тертибинде...

Дильфуза бирден токътады. Сыныфнынъ пенджереси тюбине Абдуназар агъанынъ машинасы келип токътады. Сыныфта фысылдылар башланды:

— Реис къартбаба кельди.

— Ана, машинадан тюшти.

— Мында келе...

Абдуназар агъа сыныфкъа озюнинъ эвине кирген киби чекинмеден кирип кельди, балалар эписи бирден ер-

леринден тургъаныны корип шашмалады. О не япаджагъыны, не айтаджагъыны бильмей бираз сусып турды, сонъра сагъ элини котерип бирден ашагъы эндирди. Балалар отурдылар. О сыкъ мыйыгъыны сыйпады, оксюрип алды. Бир шей айтмакъ истеди. Ортадаки раледе отургъан Маликнен Гъанини корьгенде кулюмсиреген киби олды, арткъа-алдкъа юрди. Балалар тааджипленип бакътылар. Дильфуза сускъан алда, реиске бакъмакъта, бир шей айтмагъа джесарет эталмай. Реис къартбаба кене оксюрип алды, балаларгъа чевирильди, оппадакътан:

— Анавы, машина...— деди. Балалар бир шей анъламадылар. Реис кене оксюрип алды, сёзюнде девам этти:

— Анавы къайтарып алгъан «ГАЗ-51»ни алынъыз. Гаражда тура. Къаравулгъа айттым. Айтаджагъым шу!..

Бойле къызгъаныч адам насыл олды да бойле фикирге кельди экен? Ёкъса балалар кетирген бир араба пичен оны тюшюнджеге далдырдымы? Итимал!.. Реиснинъ машина акъкъындаки сёзюни балалар о кеткен сонъ анълап, бирден «ур-ра» деп, сес-шамата къопардылар. Дильфуза къалемини столгъа урып, балаларны тертипке чагъырды:

— Балалар, токътанъыз, бугуньки меселе...

Маликнен Гъани къувангъанларындан бири-бирине фысылдынен бир шейлер айттылар, рале тюбюнде эль сыкъыштылар...

Худайберди ТОКЪТАБАЕВ

СЫР АЧЫЛДЫ

I баб

Колхоз фермасынынъ мудири Мамаджан Атаханов колхознынъ учь юзге якъын тавшан бакъылмакъта олгъан багъчаны бир дегиль, бир къач кере айланып чыкъты. Ниает, башыны терсине сильктн, «кечмей» деди.

— Не кечмей, огълум?— тааджипленип сорады къоян бакъыджы Эркабаба.

— Тавшанларымыз адий тавшанлар, бабай, олардан не юнь, не гузельдже эт, ве не де тери алып олурмыз.

Ферма мудири аджджы бир шей тишлеген киби чересини экшитти, башыны саллады. Сонъра къартны къайдадыр алып кетти.

Къартнынъ торуны балабан багъча ичинде янъгъыз къалды. Бычкъыны, чотны алып, энди устаханеге кириджекте, бириси багъчанынъ къапысыны барабан киби домпылдатып башлады.

— Ким о?— элесленип сорады Саттар.

— Бу бизмиз...

— Я сиз кимсинъиз?

— Алинен Махмуд, даа ким оладжакъ.

— Тавшан хырсызламагъа кельмегейдинъиз?

Саттаргъа бойле демеге эсас бар эди.

Эки-учь кунь эвельси къышлакътан балалар келип, кичкене тавшанчыкълардан бир къач данесини хырсызлап кеткен эдилер.

Саттарнынъ айткъанларына Алинен Махмуд къолайсызландылар, къулакъларынадже къызардылар... Чюнки олар да мындан бош къайтаджакълардан олмайып, Эркабабанынъ кетмесини шунынъ ичюн беклей эдилер.

Али озюни эльге алды:

— Ёкъ, ойле дегиль,— деди ашыкъкъан алда,— биз озьара тешкерюв бригадасы оларакъ кельдик. Бизим тавшанджылар сизинъ ферманъызнен ярышлашмакъта-лар...

— Ишнинъ кетишатыны тешкерип кельдик,— деп сёзге къарышты Махмуд.

— Олян, ишлер джиддий экен де!— деди Саттар оларнынъ сёзюне ишанып.

— Я сен не беллеген эдинъ... Биз метод пайлашмагъа кельдик,— деп девам этти Али.

— Озюнъизни де мектебимизге давет этемиз,— деди Махмуд.

Бу сёзлерни эшитип къувангъан Саттар экисини де ичери теклиф этти. Багъчанынъ ичи мейвалы тереклерден ибарет олып, оларнынъ тюбюне сачма пичен сепильген, о якъ бу якъкъа къаба ве чиркин корюнсе де, ящиклер къоюлгъан, тавшанлар шу «эвчиклер»де бакъыла.

Али бем-беяз йымшакъ юнлю, бири-биринден дюльбер тавшанчыкъларны корьгенде, юректен къуванды.

— Насыл гузель, э!— деди о Махмудны тюртип.

— Эшкъ олсун!

— Сизде ана тавшандан къач дане бар?— Сёз арасында сорады Саттар.

— Эсабы ёкъ,— джевап берди Али.

— Ойле исе ферма балабан экен даа?

— Пек балабан... Лякин, тавшанчыкъларынъыздан бир-эки дане берип турарсынъыз.

— О да не ичюн?

— Керек иште,— деди Али.

— Мумкюн дегиль,— анълатты Саттар,— реиснинъ печаты басылгъан кягъыт олмаса, кимсеге бир тавшан берильмейджек.

— Ич олмадым бир къысыр тавшан берирсинъиз!— риджа этти Али.

— Къысыр союндан да берип оламайджагъым!

— Олмаса балачыгъыны беринъиз.

— Берильмей дедим де, анъламадынъызмы?— деди.

Саттар субет мевзусыны денъиштиреджек олып, тавшанлар ичюн озю ясагъан эвчиклерни косьтерди, оларны насыл зорлукъларнен къургъан акъкъында айтты.

— Къапысыны пек балабан япкъансынъыз, гъалиба?— меракъланып сорады Али.

— Ичине кирип, тавшанларнынъ тюбюни темизлеп турмакъ керек,— деп озь теджрибесини сёйледи Саттар.— шунынъ ичюн балабанджа яптым.

Бу вакъыт Алининъ къафасына аджаип бир фикир кельди. О бир чаре этип, Саттарны тавшанларнынъ эвчигине кирсетмек керек деп тюшюнди ве:

— Эписи бир бу къапыдан адам сыгъмаз — деп итираз бильдирди.

— Сыгъар, къолайлыкънен сыгъар!

— Сыгъмаз, весселям!

— Сыгъар.

— Сыгъмаз!!!

Саттар эгилип, явашчыкътан къапыдан эвчикнинъ ичине сокъулды. О киргенинен Али къапыны къапатып, онынъ зынджырыны илиштирди.

— Эки балалайджакъ тавшан берирсинъизми, сонъундан биз дёрт дане къайтарырмыз.

— Мумкюн дегиль дедим де!— деди Саттар озюни сыкъмадан.— Къапыны ачынъыз, нефесим тутулды.

— Тавшан берильмегендже къапы ачылмайджакъ.

— Ач дейим!

— Мумкюн олса чокъ шамата этильмесин!— деп эришти Али.

Бир четте тургъан Махмуд аякъдашынынъ не дегенини энди анълады.

Лякин о джаны агъырмакъ керек эдими, ёкъса къуванмакъмы — буны анълап оламады. Эр алда келишиксиз бир ал олгъаныны дуйды, лякин не ичюн бойле олгъаныны анълап оламады, кулюмсиреп бакъты.

— Сонъки кере сорайым, тавшан бериледжекми, ёкъмы?— къатий сорады Али.

— Ач дедим санъа!— деп къычырды Саттар.

— Бойлеликнен тавшан берильмейджек, э?

— Мына тавшан!— Саттар эвчикнинъ ичинден юмругъыны косьтерди.

Али бираз о якъта тургъан тельни алып, онынънен къапынынъ зынджырлы мандалыны даа да къавий этип багълады. Сонъра Саттарнынъ къычырып-шаматалагъанына къулакъ асмай, балалайджакъ тавшанлар олгъан эвчикни ачып, бир данесини Махмудкъа берди, экинджисини озю алып къачмакъ истеди.

Багъчадан чыкъкъан сонъ, этрафкъа козь ташладылар, къышлакънынъ ёлунда да, къырда да кимсе корюнмей, демек ишлер фена олмайджакъ.

Олар артларына-оглерине бакъмай чапмакъта эдилер. Экиси де къан-терге баттылар, ёрулдылар, лякин артымыздан келип тутмасынлар, деген къоркъу оларгъа гуя кучь багъышламакъта эди.

Али бирден артына айланып бакъты ве:

— Саттар!— деп къычырды.

Махмуд къоркъакъ бала эди. Шимди де пек къоркъты ве лип этип, Алининъ янындан кечип кеткенини озю де дуймады.

Лякин экиси бир чокъ узакъкъа кетип оламадылар.

— Тавшанны йибереджегим!— деди Махмуд нефеси тутулып.

— Чокъ баш кутьме!

— Мына, йибереджегим!— Махмуд азачыкъ эгильди, элиндеки тавшанны ерге къойды, озю исе тез чапып, Алининъ янындан кечип кетти. Али пысып къалгъан тавшанны ташлап кетмек истемеди, оны тутаджакъ олып бир-эки дакъкъа чапкъалады. Тутып, энди чапып кетеджек олгъанда, омузына агъыр юмрукъ тюшти.

— Достумыз етишип кельген экен даа!— деди Али артына чевирильген алда.

— Мына санъа дост!— Алининъ башына кене бир юмрукъ энди. Лякин о ич бир шей дуймагъан киби:

— Мумкюн олса бираз явашча урулса яхшы олур эди,— деди,— биз де аляджы талебелерденмиз, бу акъта кягъытымыз да бар.

— Мына санъа кягъыт!

Алининъ башына, бетине, къурсагъына, расткельген ерине юмрукъ энмекте, тепме тепильмекте эди.

-- Янъылып да тавшанны тепмесинлер!— деди Али Саттарны мыскъыллап.

...Ниает, Саттар урмакътан ёрулды гъалиба, юмрукъларыны сыкъып, тишлерини гъыджырдаткъан алда Алиге бакъаракъ къатып къалды. Бу вакъыт къайдандыр Махмуд пейда олды. О элиндеки таякънен Саттарны ураджакъ олып кельмекте эди.

— Урма!— деп къычырды Али.

— Не ичюн урмайджакъ экеним. О сени яхшы этип котекледи де?

— Эпси бир, къабаат озюмизде...

Бойлеликнен, Алинен Махмуд эвлерине тавшансыз къайттылар, Алининъ устю-башы котектен мос-мор эди.

II баб

ЯХШЫ НИЕТНИНЪ ДОГЪУВЫ

Куньлерден бир кунь Али серник къутусынынъ устюне язылгъан «тавшан эти диета ичюн пек келишиклидир»— деген сёзлерни окъуды.

— Ана, «диета» дегени не?— деп сорады о анасындан.

Балалар яслисинде тербиеджи олып чалышкъан Дильбар апа бугунь эвде къалып, чамашыр ювмакъта эди.

— Диета дегени диета даа, балам!— деп ташлады.

— Екъ, догърусыны айтынъыз, диета дегени не?

— Меселя, меним къурсагъым агъыра, чешит тюрлю ашларны ашамакъ олмай, демек, мен диетадам, анъладынъмы?

— Ана, тавшан эти олгъан олса ашар эдинъизми?

— Эй, балам, тавшан этини меним дегенлер тапып оламайлар, сенден мен оны къайдан аладжакъмыз?

Арадан эки-учь кунь кечер-кечмез, Алининъ элине бир серник къутусы даа тюшти. Онынъ узерине «бир ана баш тавшандан йыл девамында 50-60 бала алмакъ мумкюн» деп язылгъан эди.

— О-о, ишлер дызман да, Гъазиев аркъадаш!— деди Али озь башына. Сонъра чешит планлар тизип башлады. Эм озюнинъ тюшюнджелерине ойле берильди ки, атта дерсте отургъанда, козьлерине сыныфдашлары биле тавшан олып корюне башладылар. Дерстен къайтаяткъанда, энъ якъын досту Махмуддан:

— Бир шей айтсам, ёкъ демезсинъми?— деп сорады.

— Башта айт бакъайым!

— Ёкъ, башта сёз бер.

— Яхшы, ёкъ демем.

— Эгер яхшы десенъ — деп сёзюни башлады Али,— тавшан алып чокълаштырып, балабан ферма тешкиль этсейик...

— Вай!— деди Махмуд тааджипленген алда,— буны мен санъа айтаджакъ олып юре эдим. Къайдан бильдинъ?

Догърусыны айткъанда, пек артта къалдыкъ.

Диларамнен Анвар гульджиликнен огъраша экенлер, газетагъа да чыкъкъанлар. Арифнен Шавкат исе дюльгерлик зенаатыны менимсемектелер, балалар багъчасына скемле, стул япаджакъ экенлер.

— О балалар багъчасына биз де ярдым эте билемиз,— деп сёзни къыскъадан кесмеге тырышты Али,— фермамызнынъ иши юрсе, оларгъа эр кунь бир тавшан берир эдик...

О куню эки дост шойле бир мектюп яздылар:

«Биз эр насыл зорлукъларгъа расткельсек де, оны енъип, тавшанджылыкъ фермасыны тешкиль этермиз. Эм оны тешкиль эткен сонъ, къышлагъымыздаки балалар багъчасыны керек тавшан этинен теминлермиз. Макъсадкъа иришмегендже буны сыр оларакъ тутмагъа къарар бердик.

Али Гъазиев,

илериде ачмакъны козьде тутулгъан тавшанджылыкъ ферманынъ мудири.

Махмуд Тахиров,

мудирнинъ бириндживи ярдымджысы».

Энди эсас иш тавшанларны тапмакътыр. Лякин къайдан, насыл этип тапмакъ меселеси джиддий эди.

— Дос-догъру колхознынъ фермасына барып, эки тавшан сорамакъ керек, весселям,— деди Али кесен-кес.

—О вакъыт эр кес билир!— итираз бильдирди Махмуд.

— Бильмезлер.

— Билирлер!

— Бильмезлер, весселям!— Али бирден къызды,— мен кимим — мудир, ойле олгъан сонъ, мени динълемек керексинъ, весселям.

Эртеси куню кене багъчагъа Эркабабагъа тавшан сорап бармагъа къарар бердилер. Экиси баргъанда Эркабаба багъчанынъ къапысыны ачмагъа ачты амма, балаларны ичери кирсетмеди. Али: «Биз тавшанларны сейир этмеге кельген эдик»,— деп энди сёзге башлайым дегенде, Эркабаба:— «Мен къышлакъкъа газетагъа кетем, ярын келинъиз»,— деди. Сонъра къапыгъа Махмуднынъ чантасы къадар килитни асты, кеткенде «гъачыр-гъачыр» эткен велосипедине минип, къышлакъкъа догъру ёл алды.

— Ярын келинъиз, ярын,— деди артына чевирилип.

Эртеси куню эки дост кене кельдилер. Бу кересинде бош кельмей, эр бири бирер къолтукъ газетанен кельдилер.

— Мен бу эски газеталарны не япаджагъым?— тааджиплене сорады Эркабаба.

— Окъурсынъыз,— деди Али ашыкъкъан алда.

— Пионер газетасыны мен, къарт адам, не япаджагъым?

— Бир шей олмаз, окъурсынъыз,— деп сёзге къошулды Махмуд,— ялынъыз бизге чокъча тавшан беринъиз.

— Тавшан?!— тааджипленген алда сорады къарт.— Тавшан кимсеге берильмейджек.

— Ёкъ деменъиз, къартбабачыгъым, биз ферма тешкиль этеджек оламыз.

Ферма сёзюни эшиткен сонъ къарт бираз йымшагъан киби олды. Балабан, кемикли элинен Алининъ чыбалгъан сары сачлары мысырбогъдай къочаныны анъдыргъан башыны сыйпады:

— Керчекми?— деп сорады.

— Эльбет!— Экиси де бирден къычырдылар.

Эркабаба сычавул буюклигинде олгъан, бири-бирине пек бенъзеген эки тавшан баласыны чыкъарып берир экен:

— Ольдирмессинъизми?— деп раатсызланды.

— Ёкъ, ольдирмемиз!— емин эткен киби къычырдылар балалар. Олар тавшанларны мукъайтлыкънен котерип энди къапыгъа якъынлашкъан эдилер ки, къарт раатсызлангъан сеснен:

— Мында келинъиз!— деп чагъырды. Сонъра балаларнынъ элинден тавшанларны алып, артына къайтаяткъанда:

— Ольдирирсинъиз. Сизге ишанмайым. Анавы Абдукъадыр кетменджининъ огълу да ойле деген эди. О дедибу деди, башымны айландырып, эки тавшан алып кетти.

Бир афта кечер-кечмез сораштырсам, экиси де ольгенлер. Екъ, балаларым, сизлер яхшы адамларнынъ балаларына бенъзейсинъиз амма, эпси бир берип оламайджагъым. Тавшан керек олса реистен бир кягъытчыкъ алып келинъиз...

Арадан эки кунь кечкен сонъ, биринджи бабда тасвир олунгъан вакъиа олып кечти. Къараманымыз Алибай яхшы этип котек ашады.

III баб

ЭКИ ДОСТНЫНЪ КОЗЬЯШЛАРЫ

Алинен Махмуднынъ къаба арекетлери пек паалыгъа отурды. Саттар оларнынъ артындан къувып кеткенде балалайджакъ тавшанлар булунгъан юванынъ да, багъчанынъ да къапысы артынадже ачыкъ къалгъан. Саттар артына къайтып кельгенде насылдыр тавшанлар тышкъа чыкъып кеткенлер. Саттар зар-зорнен еди данесини тапты, къалгъан беш данесини акъшамына Эркабабанен экиси чыракъ якъып къыдырсалар да тапып оламадылар, сонъундан да тапылмады.

Эртеси куню бутюн мектепке эмиш-демиш даркъады. Буюк-кичикнинъ агъызында бу вакъиа. Алининъ Закирали деген энъ якъын досту бар эди. Закиралининъ дерсте юкълагъан, энъ яхшы шейлерини конфетке денъиштирип ашагъан адети бар эди. Шунынъ ичюн де онъа Шоколад, дей эди. Шоколад Алини кескин зеинли, чая ве батыр олгъаны ичюн севе эди. Айтылгъан эмиш-демишлерни эшитип достуны аджыды, гъалиба:

— Али, колхознынъ элли дане тавшаныны чыкъарып йибергенлеринъ керчекми?— деп сорады.

— Керчек,— тюшюнджели алда деди Али,— лякин элли дегиль, аз джа олса керек.

— Ишлер яхшы олмагъан...

— Мен де яхшы олды демейим де,— Али юзюни терс

чевирди. О кимсенен лаф этмеди, достларынынъ суалине биле джевап бермеге истемеди. Махмуд исе бир тамам шашмалагъан эди. Утангъанынданмы, ёкъса къоркъупмы, тенефюсте де тышкъа чыкъмай, Алининъ къолтугъы тюбюне сокъулып отура эди.

— Дост, энди не япаджакъмыз я?— деп сорады Алиден.

— Не япаджакъмыз, олгъан шейни ойле де айтырмыз.

— Я, барып да мектептен къувсалар?

Али бу акъта тюшюнмеген эди. Буны эшиткенинен ичинден бир шей узюльген киби олды. Озюне де, достуна да юрек бермек ичюн:

— Къувмазлар,— деди къатий сеснен.

— Тешкиль олунаджакъ тавшанджылыкъ фермасынынъ олмасы козьде тутулгъан ферма мудирининъ ярдымджысы Махмудбай аркъадаш,— деди Али шакъаненен,— мумкюн олса башларыны котерип, бу агъыр аньлерде озьлерини инсан киби тутсалар, олып кечкен вакъиа ичюн месюлиетликни устюне Али Гъазиев алыр ве достуны агъыр вазиетте къалдырмаз...

Экиси де шакъылдап кульдилер ве, бири-биринииъ омузына тюртерек, азбаргъа чыкъаяткъанда, секретарь къыз «сизлерни директор чагъыра»,— деди.

— Не?— Махмуднынъ чырайы дивар кесильди.

— Директор чагъыра дейим, эшитмейсинъизми?— деди секретарь.

Али этрафкъа бакъты, талебелернинъ бири аджыныл, яхшы шей олмады, деген киби, дигери, озюнъиз де пек чая эдинъиз, окъ олсун, деген киби бакъып тургъанларыны корьди. Али Махмуднен талебелернинъ арасындан джесюране кечип кетти. Экиси директорнынъ кабинетине киргенде эшитилир-эшитильмез дереджеде алчакъ сеснен селям бердилер. Директор Мухтар Салиевич янында тургъан пионер етекчисинден:

— Булармы?— деп сорады.

— Эльбет, булар,— тасдикълады Ёлдашев.
— Сонъ, къана айтынъыз!— деди директор кинаели сеснен.
Али чырайыны сытып, ерге бакъмакъта эди.
О пек къолайсызлангъанындан эллерини де джеплерине сокъа, де чыкъарып авучлары ичинде кягъыт сыкъа, бир де бир ишнен эгленмек истей эди.
— Сонъ, айтылаяткъан шейлер догъруми?— текрар сорады Мухтар Салиевич.
Али яваштан башыны къыбырдатты:
— Догъру.
— Бу къуйпалыкъны ким тюшюнип тапты?
— Ярысы менден!— деди Махмуд ашыкъкъан алда.
— Сен, шатмек, сус,— тенбиеледи директор.
Сонъра Алиге чевирильди, суалини текрарлады.— Тавшанларны не макъсаднен хырсызладынъыз?
Али джевап бермеди.
— Сёйле!
Алиден сес-солукъ чыкъмады.
— Тилинъ бармы, Гъазиев аркъадаш?
Али башыны даа зияде салындырды. Бу вакъыт Махмуд оппадакътан элини котерди, «айтмакъ мумкюнми?»— деп сорады.
— Сонъ?
— Биз тавшанларны яхшы макъсаднен алгъан эдик,— къоркъа-къоркъа сёзледи Махмуд. Алининъ козьлерине козю тюшкенинен, тили кесильди.
— Не токътадынъ, сёйле!
— Анавы... ильмий макъсаднен эди даа,— деп Махмуд ерине отурды.
— Эшитесинъизми, Ёлдашев аркъадаш? Пионерлеримиз «ильмий макъсад» ичюн хырсызлыкъ япкъанлар, колхоз мулькюне козь эткенлер. Сизнен биз тербие, тербие деймиз, асылында исе план тизмектен о якъыны корьмей экенмиз... Бу эки зыпкъынынъ япкъан иши ярын бутюн районгъа таркъайджакъ. Ана ондан сонъ

мектебимизнинъ фияты бир капик. Ёкъ, буларнынъ экисини де мектептен къувмакъ керек, сонъра суд япып, бастырыкъкъа... Эльбет, ойле япмакъ керек.

Мухтар Салиевич бирден ачувланды. О ачувыны ве эджаныны ятыштырмакъ ичюн ода ичинде арткъа-огге юрди, де Алининъ, де Махмуднынъ къаршысында токътап, пармагъыны саллады.

— Барынъыз!— деди о ниает пионер етекчисине,— сыныф пионерлерининъ меджлисини чагъырынъыз, бугуньден къалдырмай, буларнынъ ишини муакеме этмек керек...

Буюк Таган къышлагъынынъ пионерлери эллеринден эр шей кельген азамат балалар эдилер. Еринде чаялыкъ япалар, озьлерини атешке де, сувгъа да ата билелер, еринде исе юваш, акъыллы олалар, корьген адам авес эте. Олар оюн-кульккюни де, терен бильги алмагъа да, мектептеки тёгереклерге къатнап, зенаат огренюв ишинде де озьлерини косьтермеге биле эдилер. Лякин хырсызлыкъ япкъанларны, ялан айткъанларны корьмеге козьлери ёкъ эди. Бугунь Алинен Махмуд хырсызлыкъ япкъанда тутулгъанлар, ялан айтып, къуртулмакъ истейлер. Сонъ, бунъа не демек мумкюн?

Догъру, Али шенъ, яхшы окъугъан бала, о къомшу мектепнен олгъан ярышта пек яхшы чапып, биринджилигини алып, озь мектебининъ шаныны котерген эди. Районда олгъан фестивальде япкъан шакъалары эр кесни къувандырды.

Я Махмуд? Оны ким ярамай бала дер? Озю аляджы, окъувда къалгъан балаларгъа даима ярдым эте, къана, айгынъыз бакъайым, биринджи сыныфтан берли чыкъкъан сыныф дивар газетасынынъ бир номери Махмудсыз чыкътымы? Ёкъ, эльбетте! Дивар газетасындаки дюльбер, энъ меракълы ресимлерни ким япа? Махмуд, эльбетте...

Буюк шаматанен кечмекте олгъан пионерлер меджлисинде бойле шейлер айтылмакъта эди.

— Энди... достлар, мен шуны айтмакъ истейим ки,— деди Шоколад озь сёзюни девам этеркен,— Али меним энъ якъын достум эди. Догърусыны айткъанда, о манъа пек чокъ яхшылыкълар япты...
— Шоколад да бергендир?— деп сорады кимдир.
— Догъру... шоколад да берген эди, лякин бунъа бакъмадан... айтмакъ истейим ки...
— Тездже айт, патлап ольмек мумкюн!— деди демки бала.
— Шуны айтмакъ истейим ки, о япкъан ишине коре джезалансын... Пионерликтен чыкъарув ишине мен къаршы дегилим.
— Догъру, экиси бутюн мектепни масхара эттилер.
— Пионерлер эркянындан чыкъарылсын!
— Мектептен де къувмакъ керек!
— Ёкъ, мектепте къалсын!
— Кес сесинъни!
— Сесимни не ичюн кеседжек экеним, ойле яхшы балаларны мектептен къувмакъ олмай!
— Рей берейик!
Сыныфта чешит лафлар къайнады, Мухтар Салиевич меджлис реисинден мусааде алып, еринден турды. Сыныфнынъ ичинде чибин учса эшитиледжек киби сукюнетлик чёкти.
— Талебелер, сизден гъает мемнюн къалдым, сагъ олунъыз,— деди директор,— ялан айтып, бир кимсени алдатмакъ, колхоз мулькюне козь этмек — бу энъ фена адеттир. Сиз бугунь Алинен Махмуднынъ япкъан фена ишини догъру косьтердинъиз, сизлер ким де ким ялан сёйлесе, ким де ким хырсызлыкъ япса, ойлелерге къаршы къатты куреш алып бармагъа азыр олгъанынъыз корюне, машалла! Пионер ойле де олмакъ керек. Лякин мен сизден бир шей риджа этмек истейим, бу маскъаралыкъны япкъан достларымызнынъ элинден тутып, оларны ёлгъа чыкъарып ташласакъ, бу принциннен иш корьсек сыныфымызда бала къалырмы экен? Мен Али-

нен Махмудны пионерлер сафындан чыкъаргъанымыз етер, оларны мектептен къувмайыкъ, демек истейим...

Алинен Махмуд огдеки раледе башларыны асылдырып, агъламсырагъан алда отура эдилер. Директорнынъ теклифини эшиткенинен Махмуд ялкъ этип достуна бакъты, сонъра кене ерге бакъып къалды.

Али козьлерини юмгъан. О «джинаетимизге коре джезаланмакътамыз, лякин Махмудгъа агъыр олды, деп тюшюнмекте эди...

Меджлис экисини де пионерлер сафындан чыкъармагъа, лякин мектепте къалдырмагъа къарар берди.

Махмуд меселени кереги киби анълап етмегенми, ёкъса «бизни къоркъузмакъ ичюн меджлис кечирелер», деп тюшюнген экенми, онынъ бойнундан галстугыны чезип алаяткъанда ишнинъ асылыны анъласа керек, бирден агълап башлады. Алининъ гъамыз-кедери Махмуднынъкинден эксик олмаса да, озюни тутмагъа тырышты. Лякин эвлерине баргъанда анасы, не ичюн кечке къалдынъ, не ичюн салыкъ корюнесинъ?»— деп сорагъанда, башыны анасынынъ кокюсине къояркен, ичин-ичин агълады.

— Ана, аначыгъым, мени пионерлер сафындан къувдылар.

IV баб

ПРОФЕССОРНЫНЪ БАХШЫШЫ

Али бир къач кунь рухий азап чекип юрди, атта геджелери биле юкъусы къачып, «амма да иш олды», деп фысылдай эди. Бугунь да баягъы вакъыткъадже юкълап оламады. Де о тарафына, де бу тарафына чевириле берди... Ниает, козю энди юкъугъа кеткенде, къулагъынынъ тюбюнде талебелер къычырдылар:

— «Мектептен къувмакъ керек, къувмакъ керек!»

Али сескенип уянды. Бакъса янында кимсе ёкъ. Азачыкъ о якъта къардашы пышылдап юкъламакъта. Кене

башыны ястыкъкъа къойып, козьлерини юмды. Худжур-худжур тюшлер корип башлады. Тавшанларнынъ сайысы эки юз эллиге еткен эмиш, эписини велосипедининъ артындан чапмагъа огреткен эмиш. Али къырдан тавшанларыны велосипединен алып келеяткъанда, ёлда Эргаш бабаны расткетире:

— Огълум, балам, эки тавшанчыкъ берип кетсе!— деп риджа этти.

— Кичик сойларынданмы, ёкъса ана тавшанмы?

— Чареси олса балалайджакъ союндан берсенъиз.

— Алынъыз, эки дегиль, дёрт дане алынъыз,— деп Али азачыкъ юрген эди, элинде балабан таягъы олгъан Саттаргъа расткельди.

— А, а, къолгъа тюштинъ, э,— деди о Алиге уджюм этмеге азырлангъан алда,— меним тавшанларымны къайда алып кетесинъ?!

— Сенинъки дегиль. Булар балалар багъчасына бериледжек тавшанлар!— деп къычырды Али. Сонъра озюнинъ сесинден озю уянды, анасындан:

— Меним тавшанларым къайда?— деп сорады.

— Насыл тавшан?!

— Шимди бу ерде юре эди де!— деди Али юкъусырап.

О геджелерини ойле юкъусыравнен кечире эди.

Арадан бир къач кунь кечкен сонъ, Махмуд къоркъа-къоркъа сёз башлады:

— Достум, мынавы китапны окъудынъмы?

— Ёкъ,— первасыз алда джевап берди Али.

— Окъу, эписини окъып чыкъ,— деп риджа этти Махмуд. Али о куню китапны эвлерине алып кетти.

Китапта зоология илимлери доктор, мешур профессор Хаким Арипов «Озьбекстан шараитинде «Беяз пельван» адлы джыныслы тавшанларны етиштирюв мумкюн экени» акъкъында яза эди.

— Кельсе шу профессоргъа мектюп язып тавшан сорайыкъ,— теклиф этти Али.

— Берирми экен?— шубеленип сорады Махмуд.
— Берир.
— Я бермесе?
— Берир, весселям!
— Токъта,— тосаттан деди Махмуд,— Мухтар Салиевич дуйса не япармыз?

Али де тюшюнджеге далды... Догъру, директор дуйса не япаджакъмыз? Умумен, профессоргъа мектюп язмакъ эдепсизлик олмазмы экен?! Не исе де профессоргъа мектюп язып, тавшан сорамагъа къарар бердилер.

Арадан бир къач кунь кечкен сонъ, Ташкенттен шойле сёзлер язылгъан мектюп алынды:

«Урьметли Гъазиев ве Тахиров аркъадашлар!

Тавшанджылыкъ фермасы тешкиль этип, балалар багъчасыны диеталы этнен темин этмек ичюн оларны шефликке алмагъа истегенинъиз пек яхшы. Бу ишинъизге джан-юректен эль тутамыз. Сизинъ райондан мында келип окъугъан студент Имамовнен сизге эки тавшан ёллайым. Оларны пек мукъайтлыкънен бакъынъыз, чюнки Украинадан кетирильген бу тавшанларгъа «Беяз пельванлар» дениле, Озьбекстан шараитине даа кереги киби алышмадылар. Шимдилик ялынъыз бизим зоология багъчамызда бакъылмакъталар. Шунынъ ичюн куньделик язып, «Беяз пельванлар»нынъ осюви, чекилеринин артувы, шараитке насыл алышаяткъаны акъкъында темелли язып барынъыз, хайырлы ишинъизге акърансыз мувафакъиетлер истеймиз.

Х. Арипов».

Али район меркезине кеткен эди. Арадан еди кунь кечкен сонъ, кельди, бакъса не корьсин, студент Имамов ишандырылгъан тавшанларны ташлап кеткен. Тавшанларнынъ бири эркек, экинджиси ыргъачы олып, профессорнынъ китабында косьтерильген тавшанларгъа пек бенъзей эди.

— «Беяз пельванлар»нынъ тыпкъы озю!— деди Али, севингенинден эллерини шапылдатты,— шуларнынъ озю, аначыгъым, эшитесинъизми? Тыпкъы озю!!!

Тавшанларнынъ экиси де семиз, бем-беяз, йымшакъ юньлери кунеш шавлелери алтында йылтырап, козьни къамаштыралар. Экиси де пек урьккен экенлер. Ящиклерден чыкъып къалмагъа ынтылалар. Али башта пек севинди, сонъундан къоркъты.

— Я барып да бакъып оламайып ольдирселер?

Али досту ве меслеатчысы Махмудкъа чапты.

V баб

РАБИЯ ХАЛА ЭБАНАЙ ОЛДЫ

Эки куньдир ки эди дост бир сёзге келип оламай. Тавшанларны Алилернинъ эвинде бакъайыкъ деселер, онынъ анасы кимсеге айтмай биле амма, къардашы Салим сырны эр кеске айтмасы мумкюн. Махмудларнынъ эвине алып бараджакъ олдылар, лякин анасы «эгер тавшан кетирсенъ, озюнъни де оларнен берабер къувып йиберирим», деп сёзюни бирден кескен. Тавшанларгъа эвчик япувда ярдым этер деп Шоколадны да гизлиден тавшанджылыкъ фермасына аза этип алдылар. Тавшанларны оларнынъ эвине алып бараджакъ олдылар.

— Керекмей,— деп итираз бильдирди Шоколад,— мен илле бир кунь оларны татлы шейлерге денъиштирир йиберирим. Шимди тюкянларда не чокъ — шоколад чокъ. Занымджа, оларны бойле ачыкъ бакъайыкъ, не керек оларны гизлемеге...

— Сен чылдырдынъмы, не?— деди Махмуд бирден абдырап.— Тавшаннен мешгъуль олгъанымызны Мухтар Салиевич бильсе, мектептен къувулырмыз!

— Таптым!— деди Али тосаттан джанланып.— Таптым. Рабия халанынъ эвинде бакъармыз. Рабия халанынъ эвинде! О бизни сёзсиз къабул этер.

Рабия хала янъгъыз яшай, онынъ эки азамат огълу

Улу Ватан дженкинде эляк олгъан, къоджасы Нусрат къартбаба кечкен сене вефат этти. Халанынъ козьлери яхшы корьмей, къаранлыкъ тюшкен сонъ эвинден чыкъмай. О кимерде къапы огюне чыкъып акъшамгъадже скемледе отура, кимерде исе сой-сопларына кете, экиучь кунь анда отурып къала.

Али Рабия халагъа эр вакъыт ярдым эте. Хала оны севе, эки-учь кунь корьмесе аселет бир де бир адамнен чагъырта.

Алининъ бу теклифини достлар бегендилер.

— Халанъ сырны ачмазмы?— деп раатсызланды Махмуд.

— Ёкъ, биз халамнынъ озюни де фермамызгъа гизли аза этермиз...

Етмиш яшындаки къартийни фермагъа аза этип алмакъ худжур шей эди. Шоколад шакъылдап кульди. Лякин Алининъ джаныны агъырттырмамакъ ичюн:

— Халамгъа насыл иш авале этеджекмиз?— деп сорады.

— Локъсаханенинъ башлыгъы олур,— деди Махмуд,— не ичюн кулесинъ? Санъа кульмек олсун! Мына бу китапта тавшанлар ичюн махсус локъсахане тешкиль этип, донатмакъ керек, дениньген, анъладынъмы!

Балалар тавшанлар олгъан ящиклерни пек мукъайтлыкънен чувалларгъа къойып, ёлгъа чыкъаяткъанда, артларындан Алининъ къардашы Салим де такъылды.

— Огъурлар ола?

— Рабия халамгъа.

— Къана эвге кет-чи!

— Кирмейджегим.

— Кир дейим санъа,— деп юмругъыны косьтерди Али.

— Эр шейни эшиттим, мен де бараджагъым.

— Ойле десе?— Али къардашыны ураджакъ олып ынтылды, Салим къачып эвлерине кирди, къапыны къапатты, андан къычырды:

— Профессордан тавшан кельгенини мектепке барып айтаджагъым!

— Алып бармасакъ олмайджакъ, гъалиба,— деди къоркъып Махмуд.

— Бар, аякъкъапларынъны кийип чыкъ!— деп эмир этти агъасы...

Рабия хала хаста ята экен. Балаларнынъ селямыны биле алмады, башыны яваштан саллады. Ериндеи турмады.

— Кейфинъиз ёкъмы, хала?— явашчыкътан сорады Шоколад.

— Бузладым, балам.

— Азбар да пек пусюрленген де, хала. Бир де-бири сипирмеген биле,— деди Али.

— Эр кеснинъ озюнинъ иши бар,— шикяетленген киби сёйледи хала.

Али халанынъ бойле дейджегини истей эди. Дерьал Махмудкъа азбарны сипирмекни эмир этти, озю одун кести. Шоколад, къопкъаны алып, сувгъа чапты. Атта мыртыкъ Салим де четте бакъып отурмады — куречик кетирип, пышылдай-пышылдай оджакънынъ кулюни алды.

— Омюрлеринъ узун олсун, къозучыкъларым,— деп дуа этти Рабия хала. Сонъра бир чаре этип турды, тышкъа чыкъты. Азбарнынъ ичи кузьгю киби йылтырай, одун кесильген, тертипнен тизильген, къопкъалар толдырылгъан. Бир къач куньден берли кимсе кирмей, сан-би кочип кеткен киби корюнген дуракъ бирден джанланып кеткен. Я халанынъ озюни айтмайсынъызмы, тюневинден берли эляк олгъан огъланларыны эс къартыны хатырлап, агълап отура эди. Шимди исе: «оны япынъыз, буны япынъыз»,— деп балаларгъа иш косьтерип отура.

— Хала, бир кичкене риджамыз бар эди. Башта кимсеге айтмам, деп сёз беринъиз, сонъра айтырмыз.— деп сёз башлады Али.

— А, айды, сёз бердим,— деди Рабия хала балаларнынъ джаныны агъырттырмамакъ ичюн.

— Пионерлик сёзюми?— деп шакъа этти Шоколад.

Рабия халанынъ руху котеринки эди. Шунынъ ичюн де шакъагъа шакъанен джевап берди:

— Эльбет, балам, акъикъий къартийлик сёзюм...

Али озьлеринннъ макъсадыны къартийге бирлей-бирлей анълатты.

— Бу даа башкъа шей олып чыкъмасын?— ишанмайып сорады хала.

— Ёкъ, башкъа бир тюрлю олмасы мумкюн дегиль!— дедилер балалар бир агъыздан,— ялынъыз биз озь бахшышымызны кимсеге дуйдырмадан азырламакъ истеймиз!

Рабия хала ялынъыз тавшанларны мында бакъмагъа разы олувнен берабер бутюн бир арапыны да балаларгъа берди.

Лякин чокъ йыллардан берли айван бакъылмагъаны ичюн аран бир чёплюкханеге чевирильген эди. Оны темизлемек ичюн балаларгъа бир къач саатлик вакъыт керек олды. Рабия хала о куню балаларны пек къувандырды: тавшанчыкъларгъа эвчиклер япмакъ ичюн тахта ве, тотлу олса да, бир авуч мых тапып берди.

— Бойлеликнен, хала, энди сиз де бизим фермамызнынъ азасы олдынъыз,— дедилер балалар.

— Эки тавшандан ферма олурмы?— деди хала яры шакъа, яры джиддий алда.

— Токътанъыз сиз,— макътанып деди Махмуд,— фермамыз ойле оссин ки, бутюн дюньянынъ авеси келир.

Рабия хала даа тавшанларгъа якъын кельмеген эди, недир себепчи олып, оларгъа якъын кельди, Шоколад ясагъан къаба эвчикке алышып оламай, бир четчикте пысып яткъан тавшаннынъ бирининъ памукъ киби йымшакъ юнюни сийпап, «айванчыкъ, не къадар дюльберчик экен!»— деди. Экинджисини элине алды, бир-эки сийпады.

— Али, бу бугунь-ярын балалайджакъ!— деп балаларны севиндирди,— атта ярынгъа къалмаз, бугунь, балалар, мына, мени айтты дерсинъиз...

Хала янъылмагъан эди, шу куннинъ геджеси ана тавшан бирден он бир дане балалады.

VI баб

ФАЗИЛЕТ

Сыныф реберп Санабар Къасымджановнанынъ худжур адети бар. Талебелер онынъ не кульгенини, не агълагъаныны корьдилер. Кимсеге серт сёз де айтмай, чокъ эркелетмей де, о не севе, не севмей, буны бильмекнинъ чареси ёкъ. Дерсни исе ойле кямилликнен кече ки, вакъытнынъ кечип кеткенини дуймайсынъ.

Бугунь де тыпкъы шойле олды. План муджиби, дерс башламакътан эвель, тербие акъкъында айтаджакъ эди. Кимдир бири: «Фазилет не?» деп сорады.

Санабар Къасымджановна фазилет деп адамлардаки насыл чизгилерге айтмакъ мумкюн экени акъкъында анълатты: «Къана, пионернинъ фазилети неде экен?»— деп сорады.

— Аля окъувда!— деди бир талебе.

— Эмексеверликте,— деди дигери.

— Озюнден буюклерни урьмет этювде,— деди учюнджиси.

— Джемиет ичюн файдалы иш япувда,— деди Шоколад еринден азачыкъ котерильген алда, сонъра кене озюнинъ ерине отураджакъта, оджапче оны токътатты.

— Токъта, санъа суаль бермек истейим. Къана айтчы, пионер догъру сёзлю олмакъ керекми?

Санабар Къасымджановнанынъ бойле демесининъ себеби бар эди. Сонъки эки-учь айдан берли Али, Махмуд, Шоколад даима озь-ара фысылдашып юрелер, базы да къайдаларгъадыр джоюлып кетелер. Базы вакъыт-

ларда бир-эки дерске де кельмейлер, къайда эдинъиз, деп сорасалар, учю де омузларыны сыкъалар.

— Не сустынъ, сёйле!— деп зыкъарлады Санабар Къасымджановна.

— Эльбет, пионер догъру сёзлю олмакъ керек,— деди Шоколад.

— Къана айт-чы, арамызда ялан айткъанлар да бармы?— соравны девам этти оджапче.

— Догърусыны сёйлегенлерни?— Шимди... энди, апа...— деп Шоколад тутукъланды. О козьлеринен Алини къыдырды. Ниает, козьлер бири-бирине расткелиштилер. Шоколад онъа, сырны ачайыммы, деген мапаны бильдирди. Али озьлери япкъан бу иш гъает гизли олса да, пек файдалы ве хайырлы иш деп сая эди. Шунынъ ичюн буны гизлемек ялан айтмакъ сайылмай, деп биле эди. О достуна, сус, деген мананен бакъты. Шундан сонъ Шоколад джанланды:

— Ёкъ,— деди оджапчеге,— арамызда яланджы олгъаныны бильмейим.

Бу вакъыт Алининъ къардашы Салим сыныфнынъ къапысыны яваштан аралыкълатты:

— Агъа! Агъа!— деп шамата къопарды,— ана тавшан кене балалады. Докъуз дане! Докъуз-з-з!!

Талебелер онъа бакътылар, къапы бирден, тарс, этип орьтюльди. Бу кимнинъ сеси эди, о не демек истеди, кимсе бир шей анълап оламады.

«Балалагъан»— озь башына фысылдады Али, сонъра кене тавшанлары акъкъында тюшюнип башлады. Гизли ферманынъ тавшанлары шимди 20-ден зияделер, ана тавшан кене балалагъан, кене докъуз тавшан. Оларнынъ эр бири балаласа... Умумен энди эт ичюн бакъыладжакъ тавшанларны дигерлеринден айырмакъ керек. Лякин юва япмакъ ичюн тахта ёкъ. Я тахтаны къайдан тапмакъ мумкюн, кимге риджа этмек керек... Ондан сонъра печен меселесини де тез-тез аль этмек керек. Тавшанлар ачлар.

Али хаял дерьясына чомып, тербие дерси битип, акъыкъий дерс башлагъаныны биле дуймады.

— Къана, Гъазиев, сен айтчы?!— деди Санабар Къасымджановна.

Али бирден юкъудан уянгъан адам киби абдырады ве:

— Нени?— деп сорады.

— Мен шимди не дедим?

— «Мен шимди не дедим», деп сорадынъыз.

Сыныфта кулькю котерильди. Санабар Къасымджановна, озь адети узре, озюни тутты, кулькюге къошулмады. О сыныфта котерильген шаматаны ятыштырды.

— Къана, айт бакъайым, озьбек тилинде къач келиш бар?— деди.

— Секиз миллионгъа якъын,— бирден джевап берди Али.

Сыныфта кене кулькю котерильди. Эм бу кересинде о баягъы девам этти. Атта пек меракълы бир шей айттым, гъалиба, деп Алининъ озю де кульди.

— Себеби?— озюни эльге алгъан алда сорады оджапче.

— Чюнки,— деп анълатты Али,— чюнки, Озьбекстанда секиз миллионгъа якъын адам бар, эр бирине бир келиш...

— Отур!— эмир этти оджапче,— къана, бу суальге ким джевап бере биле?

Сыныфта эль котермеген талебе къалмады. Али утангъанындан ер ярылмады да, ерге кирмеди. Сонъки вакъытларда тавшанларнен огърашып дерсини биле унуткъан. Лякин бойле дубарагъа огърарым, деген шей акъылына биле кельмеген эди.

Оджапче оны дерстен сонъ алып къалды ве не ичюн бойле алгъа къалгъанынынъ себебини бильмек истеди.

— Дерслерни менимсеп оламайсынъмы, бир де бир оджапче ярдым этсинми?—деп сорады.

— Ёкъ, сагъ олунъыз!— деди Али, даа да бетер утанды.— Энди ойле олмаз. Яхшы окъумагъа сёз берем. Догърусыны айтаджакъ олсам, апа... айды, яхшы, сонъ айтырым, мен яхшы окъумагъа сёз берем, весселям.

Санабар Къасымджановна Алини бир аляджы талебенен — Мурат Шадмановнен отуртты. Мурат онъа ярдым этмек керек эди. Лякин сыныф ребери иш бунынъен денъишмейджегини эвельден биле эди. Али оджапчеге насылдыр бир сырны ачмагъа эки кере ниетленди, лякин айтмады.

Бала не айтмакъ истей экен, не ичюн озь сыныфынынъ реберине, оджапчесине ишанмай экен? Зорнен айттырмакъ керекми? Алининъ ирадесине бу ёлнен тесир этмек мумкюнми? Ёкъ, эписи бираз даа сабыр этмек керек.

Шу куню сыныф ребери озюнинъ куньделик дефтерине шойле сёзлер язды:

«Чаршенбе. Алинен субетлештим. Пионерлер сафындан чыкъарылгъандан берли достларына къошулмай. Даима тюшюнджели юре. Пионернинъ фазилети акъкъында сёз кетсе, башыны салындыра. Утангъанындан къан-терге батты. Дерстен сонъра бир де-бир джиддий ишнен огърашкъан киби юре. Бир де-бир олмайджакъ ишнен огърашмаса яхшы амма. Незарет алтына алмакъ керек. Тавшан хырсызлап, пионерлер сафындан чыкъарылмасында да мен къабаатлым. Мен онъа мукъайт олмакъ керек эдим.

VII баб

БАГЪЫШЛАНЪЫЗ, ФЕРМА КИМНИНЪКИ?

Мамаджан ака колхоз тавшанджылыкъ фермасыны остюрмек ичюн чокъ къайгъырды, тавшанларнынъ джынысыны яхшылаштырмакъ ишине айрыджа дикъ-

къат этти, бу акътаки китапларны окъуды. Куньлернинъ биринде Хаким Ариповнынъ тавшанджылыкъкъа аит китабы тесадюфен мудирнинъ элине тюшти. Китапны окъугъан сонъра, Мамаджан ака колхоз фермасына кене шу «Беяз тавшанлар»дан алмагъа къарар берди ве шеэрге кетти.

О профессор Ариповны зоология багъчасында расткетирди. Алчакъ бойлу, арыкъ мучели, сачлары чаларгъан бу алим сёйлешкенде даима кулюмсирей эди.

— Сонъ?— деди о ферма мудиринен бираз лакъырды эткен сонъ.

— Сизге риджанен кельген эдим.

— Баш устюне...

Профессор Мамаджан аканынъ къайдан, не макъсаднен кельгенини анълагъан сонъ, бирден джиддийлешти:

— Токътанъыз, токътанъыз,— деп насылдыр бир дефтерчикни саифеледи.— Сиз, «Коммунизм» колхозынынъ Катта Таган къышлагъындан кельген олсанъыз, Али Гъазиевнен Махмуд Тахировны танымакъ керексинъиз? Сонъ, насыл, тавшанлар оселерми? Сиз оларгъа ярдым этесинъизми?

Профессор суаллерни ойле сёктире эди ки, кормелисинъ. Ферма мудири сачмалагъан киби олды.

— Бакъса сен,— деп девам этти о,— олар мектюп язмагъа ойле чебер экенлер... Я окъувда насыллар. Тавшан бакъамыз деп, окъувдан шашмаламасынлар.

Профессорнынъ иши пек чокъ олса да, Мамаджан акагъа бутюн зоология багъчасыны косьтерди. Хаким Арипов сонъки айларда салкъын авалы Украинада яшагъан «Беяз пельванлар» джыныслы тавшанларны сыджакъ — Озьбекстан шараитине уйгъунлаштырув узеринде иш алып бармакъта эди.

— Илериде,— кирпиклерини ойнатып девам этти профессор,— республикамызда тавшанджылыкъ «Беяз пельванлар» эсасында тешкиль олунмакъ керек эди. Биз

бутюн республиканы шу этли, узун юньлю тавшанлар-нен темин этмек керек эдик, лякин, теэссюф ки, бинъ теэссюф ки, бизде къалгъан сойлары ольди, гъайып олды кеттилер. Не ичюн бойле олды, себебини аля даа анълап оламадыкъ. Итимал, бизим шараитимизге уйгъунлашып оламагъандырлар, бельки оларда даа биз бильмеген хасталыкълар олгъандыр. Насыл олды да Алинен Махмуднынъ тавшанлары ольмедилер, буны махсус тешкерип бакъмакъ керек. Сизге риджа этем, къышлакъкъа баргъан сонъ, тавшанларнен меракъланынъыз. Мен тезден шахсен озюм барып, тавшанлар насыл шараитте осьКенлерини бильмек истейим...

Мамаджан ака къышлакъкъа къайткъан сонъ Алини барып тапты, ондан:

«Тавшанлар къайда, мен барып корьмек керегим», деди.

Оппадакътан берильген суаль Алини шашмалатты.

— Насыл тавшан?— деди озюни анъламамазлыкъкъа урып.

— Профессор Ариповдан алынгъан тавшанлар.

— Олармы, олар...— Али тюшюнджеге далды. Сырны ача, достлары не дейджеклер. Ондан сонъ директор эшитсе, ким биле не оладжакъ... мектептен де къувсалар...

— Сёйле, тез-тез сёйле!— деди Мамаджан ака зыкъарлап.

— Ольди...

— Ольди?!.

— Я сиз не беллединъиз, бу вакъыткъадже яшайджакъларммы?

— Ялан айтасынъ. Профессор «тавшанларымыз 20-ден зияделер», деп язгъан мектюбинъизни озь козьлеримнен корьдим.

— Олар мектюп язгъан сонъ ольдилер.

— Эписи ольдими?— деп сорады мудир рухтан тюшкюн алда.

— Ольдилер иште,— деди Али.

— Яхшы олмагъан. Олар республика эмиетине малик тавшанлар экен. Бутюн республикагъа таркъатмакъ керек эди...

Мамаджан ака тавшанларнынъ ольгенине бирден инанмады, чюнки Салим деерли эр кунь фермадан бир къолтукъ пичен алып кете эди.

Куньлернинъ биринде ферма мудири оны бир къолтукъ пичен алып кеткенде расткетирди:

— Салимджан, пиченни къайдан алдынъ?— деп сорады.

— Фермадан.

— Къайда алып кетесинъ?

— Рабия халамнынъ эвине.

— Рабия халанъынынъ пичен ашайджакъ айваны ёкъ да.

— Керек иште.

— Догърусыны айт, пиченни неге береджексинъ?

Салим джевап къайтараджакъ ерине къолтугъындаки къуру пиченни ерге ташлады, табангъа къувет къачты. Ферма мудири онынъ артындан бир къач кере къычырды, лякин о артына бир чевирилип бакъмады. О ёл бою агълап кетти. Мамаджан ака тааджипленди, ёлуны девам этти. Лякин чокъ кечмей артына чевирильди, бакъса не корьсин, Салим артына къайтып келип, пиченни алып кетмекте эди. О Рабия халанынъ азбарына кирди. Мамаджан ака эртеси куню келип тавшанларны андан тапты.

Рабия хала почтагъа пенсиясыны алмагъа кеткен эди. Гизли ферманынъ азалары тарлагъа — колхоз кечкен сене себзе сачылгъан ерден бир шейлер кетирмеге кеткен эдилер.

Мамаджан ака къапы къапалы олгъаны ичюн онынъ устюнден тырмашып тюшти.

О якъ бу якъкъа бакъты, тавшанларны тапмады, лякин умют этильмеген шейлерге расткельди. Къаршы-

да язылa эди: «Тавшанджылыкъ фермасынынъ витринасы». Онынъ янына профессор Ариповдан алынгъан эки мектюп, онынъ китабы ве тавшанджылыкъкъа аит кене бир къач китаплар къоюлгъан. Узерине «куньделик» деп язылгъан дефтерчик диваргъа къакъылгъан мыкъкъа асылгъан. Мамаджан ака куньделикнинъ биринджи бетини ачты, анда шойле сёзлер язылгъан:

«КЪАРАР № 1.

1. Бугуньден итибарен гизли тавшанджылыкъ фермасына эсас къоюлды деп эсап этильсин.
2. Ишлер бойле авале олунсын:
   Али — ферма мудири.
   Рабия хала — тавшанларнынъ даясы.
   Махмуд — секретарь.
   Шоколад — баш дюльгер.
   Салим — пиченнен темиилев боюнджа экспедитор.
3. Куньделикни алып бармакъ иши озюнинъ риджасына бинаэн Махмудкъа авале олунсын.
4. Гизли тавшанджылыкъ фермасынынъ сырыны айткъан адам яхшы котекленсин ве фермадан къувулсын.

Меджлиснинъ реиси *(А. Гъазиев)*
Секретары *(М. Тахиров)»*.

Витринанынъ тёпесине: «Ана-Ватангъа етерли тавшан эти берейик» деген шиар асылгъан.

— Машалла, балаларгъа!— деди ферма мудири. Сонъра башкъа шейлерни къармалап отурмады, азбарнынъ тёрюне кечти. Анда тавшанларны корип, къатып къалды. Тавшан десенъ де тавшан! Эр бири бир эчки къадар бар. Хусусан, тавшанлар ичюн япылгъан ювалар дикъкъаткъа ляйыкъ эдилер.

Эр бир ювада сув ве пичен къоюлгъан махсус ерлер ве тавшангъа юкъламакъ ичюн больме япылгъан. Бир

ювада ана тавшан якъында балалагъан балаларыны багърына алып, ятмакъта. Азачыкъ о якъта эркек тавшан айры бакъыла, озю де ойле семирген ки, корьмелисинъ.

Эр бир ювагъа махсус «куньделик» асылгъан. Дефтерге тавшаннынъ догъгъан вакъты, джынсы, ким бакъмакъ керек олгъан адамнынъ фамилиясы, биологик деньишмелер къайд олунгъан.

— Машалла!— деди Мамаджан ака, мындаки тертип ве низамдан мемнюн олып,— лякин эпси бир тавшанларгъа мукъайт олмакъ керек, не къадар десенъ— бала баладыр! Буларны бир де-бир теджрибели адамгъа алып бермек керек, гъалиба?

Бу вакъыт кимдир азбар къапыны къакъты. «Къолгъа тюштим!»— деп тюшюнди Мамаджан ака ве къапыны ачкъанынен бала киби къуванды. Санабар Къасымджановна кельген эди.

— Мында насыл тюштинъиз?— деп сорады оджапче.

— Талебелернинъ фермасыны бакъмагъа кельдим,— деп анълашты ферма мудири,— лякин азаматлар амма да япкъанлар.

Санабар Къасымджановна мында тавшанджылыкъ фермасы олгъаныны бильмей эди. О мектепте тешкиль этильмекте олгъан стенд ичюн Рабия халанынъ Улу Ватан дженкинде эляк олгъан огъулларынынъ ресимлерини алмагъа кельген эди.

— Ферма? Насыл ферма?— деп сорады оджапче.

Мамаджан ака Санабар Къасымджановна эр шейни бильсе де, озюни бильмемезликке ура, деп тюшюнди.

— Амма да айттынъыз!— деп кинае этти ферма мудири.— Къана, юрюнъиз, мен энди айланып чыкъкъан эдим, бир даа айлансам зарар этмез...

Оджапче Алилернинъ озь-ара фысылдыларынынъ себебини энди анълады. Профессор Ариповдан кельген мектюплерни окъуды, Мамаджан аканынъ «Беяз пель-

ванлар» республика боюнджа ялынъыз Алилернинъ элинде къалды, дегенини эшитип, балалар ичюн, оларны гъает месюлиетли иш тюбюнде ис этип раатсызланды.

— Занымджа, тавшанларны олардан алмакъ керек,— деди Мамаджан ака.

— Не ичюн?— тааджипленди оджапче.

— Чюнки, бириндживден, колхоз ичюн энъ эйи джынслы тавшанлар фермасыны тешкиль этмек — эр шейден зарурдыр,— деп анълашты ферма мудири,— экинджиден, булар шимди девлет эмиетине малик олгъан тавшанлар сайылалар. Не ичюн дегенде, бойле сойларыны шимди республика боюнджа ялынъыз мында къалды. Атта мында якъында шеэр зоологии багъчасындан алимлер де келеджеклер. Мадам ки, шойле экен, мен талебелеринъизге эглендже ичюн башкъа тавшанлар беририм. Оларны къандырмакъ ичюн манъа ярдым этменъизни истейим.

— Багъышланъыз,— деди оджапче.— Бу тавшанларны мында кетиргенде сиз балаларгъа ярдым эткен эдинъизми?

— Ёкъ.

— Я сонъундан, оларны бакъувда?

— Ёкъ.

— Анавы ювачыкъларны ясагъанда?..

— Ёкъ.

— Бу тертип ве низамны ерине къойгъанда?..

— Ёкъ.

— Демек, энди тавшанларны алмагъа да акъкъынъыз ёкъ, Мамаджан ака,— деп текрарлады оджапче.— Балалар башлагъанлар, сонъуна да озьлери алып бармакъ кереклер.

Мамаджан ака:

— Сиз истейсинъизми-ёкъмы, балалар буны истерми-ёкъмы, бунынъ эмиети ёкъ, мен ферма мудири оларакъ «Беяз пельванлар»ны озюмнинъ элиме алып, про-

фессоргъа бу акъта хабер этмек кереким. Бойле месюлиетли ишнинъ талиини балаларгъа теслим этмек олмаз,— деди къатий сеснен.

Бу фикир тербиеджи-педагог апанынъ ачувыны къозгъады ве:

— Бизим энъ буюк къабаатымыз, биз яшларгъа ишанмаймыз, оларнынъ тешеббюсини даима богъмагъа тырышамыз. Шимди биз оларнынъ ишине къарышсакъ,— деп девам этти Санабар Къасымджановна,— терен юкълап яткъан сархош адамны тюртип уятаракъ, сонъундан исе, юкъла-юкъла, деген киби олурмыз, яни балаларны озьлери севген иштен сувундырырмыз...

— Багъышланъыз,— деп оджапченинъ сёзюни больмек истеди ферма мудири.

— Озюнъиз багъышланъыз,— деди оджапче. Эр экиси де озь фикиринде къалды. Азбардан чыкъып кеттилер.

VIII баб

ТРЕВОГА

Шоколад ерден къазып чыкъаргъан морковларны ташлап кетмеге кельген эди. Велосипедден тюшип, толу чувалны омузына къойды да, яваш-яваш юрип ичери кирди. Азбаргъа киргенинен аякъ устюнде къатып къалды: къулагъына Мамаджан аканен Санабар Къасымджановнанынъ сеси эшитильди:

— Тавшанларны алмакъ керек, анълайсынъызмы!— деди ферма мудири,— балалар оларны ольдюрирлер.

Шоколад омузындаки чувалны бир четке къойды да, велосипедине япышты. Пахыл киби велосипеднинъ копчеклери де бошап башлагъан, педальни не къадар зыкъарлап басса да, копчеклер озьлерини сыкъмагъан киби айланалар. Шоколад къырнынъ артындаки себзе

тарласына баргъанадже къан-терге батты. Ниает, тарлагъа еткенинен, велосипедини тёпе ерчикте къойды да, эллерини агъзына хуни киби этип:

— Мында келинъиз-з-з!!— деп къычырды.

— Озюнъ кель,— деген сес эшитильди андан,— тавшанларымыз хавф астындалар!

Эллеринде чотчыкъларнен ер къазгъалап, морковь чыкъараяткъан Али, Махмуд, Салим «хавф» деген сёзни эшитип, Шоколаднынъ янына чапып кельдилер.

— Сейле, не олды?— нефеси тутулып деди Али.

— Ишлер къартоп!— умютсизленген алда элини саллады Шоколад.— Достлар, иш фена... Догърусыны айткъанда, энди бу чуваллар да керекмей...

— Айтса, не олды?

— Тавшанларнынъ аяты хавф астында, деп бинъ кере айттым да!— ачувнен сёйленди Шоколад.

— Оларны аладжакъ олаларымы?!— деп эписи бирден сорадылар.

Шоколад олгъан вакъианы, эшиткен шейлерини акъызмай-тамызмай айтты. Али дудагъыны тишледи, юмрукъларыны къысты, сускъан алда бакъып къалды. Махмуд исе не япмасыны бильмей Шоколадкъа чевирильди, Салим ачувнен:— Мен оларгъа бир тавшан беририм,— деди,— бир данечигини биле корьмезлер...

Рабия халанынъ эвине баргъандже, бинъ-бир тюрлю тюшюнджелернен кечти. Олар азбаргъа киргенде даа шимди почтадан къайткъан Рабия хала дженкте гъайып олгъан огъулларынынъ ресимлерини багърына басып, агъламакъта эди. Балалар аякъ пармакълары уджунда юрип, тавшанлар олгъан ерге кеттилер.

Тавшанлар озь ерлеринде туралар. Ялынъыз ювааларынынъ янында чызма излери бар эди.

— Меселе белли,— деди Али тюшюнджели алда,— изимизге баскъан экенлер, амма биз дуймагъанмыз.

Сонъ, энди не яп аджакъмыз? «Беяз пельванлар»ны озюмизге алып къаладжакъмызмы, ёкъса эки элимиз-

нен оларгъа теслим этеджекмизни? Шуны да унутмайыкъ ки, тавшанларнен огърашкъанымызны бильселер, бизни мектептен къуварлар.

Бу вакъыт козьяшларыны силе-силе Рабия хала кельди.

— Шоколад балам,— элиндеки ресимлерни текрар-текрар оперек,— акаларынънынъ ресимлерини мектепке алып барса. Диваргъа къояджакъ экенлер...— Бойле деркен, о кене агълап йиберди, бир нокътагъа бакъкъан алда ичин-ичин агълады.

— Хала, агъламанъыз,— деди Али озю де толыкъкъан алда,— биз сизни янъгъыз къалдырмамыз.

Рабия халанынъ козьяшлары акъып турсалар да, балаларгъа бакъып: «Дженк деген шейни энди сиз корьменъиз»,— деди. Сонъра бирден балаларгъа шакъа этти:

— Не олды я, эпинъизнинъ чырайынъыздан къар ягъа?— деп сорады.— Ёкъса тарлада бир шей олдымы?

Балалар бу суальни чокътан беклеген кибн, бири экинджисине сёз бермей, эписи бирден олып кечкен вакъианы анълаттылар.

— Вай, онъа да къасеветленесинъизми?— деди о бир шей олмагъан киби,— колхоз сораса, мытлакъ бермек керек, колхоз улу шей, онынъ риджасыны ред этмек олмаз.

— Колхоз дегиль,— деди Махмуд,— Мамаджан ака алмакъ истей.

— Ёкъ, Мамаджангъа тавшан берильмез,— къатий сёйленди Рабия хала.

Тавшанларны насыл сакълап къалмакъ керек олгъаны акъкъында беши ярым саат тюшюндилер. Ниает, «Беяз пельванлар»ны сакъламагъа, яни башкъа ерге кечирмеге къарар бердилер. Лякин къайда? Буны тюшюнип тапмакъ керек эди.

— Бунынъ да чаресини тапмакъ мумкюн,— деди Рабия хала,— балаларым, лякин бир шартым бар: шар-

тым шундан ибарет ки, къозучыкъларым, сизге пек алыштым. Сиз олмасанъыз мен гъайыпым. Хусусан мынавы Салимге пек алыштым.

— Мен де сизни пек севем,— деди Салим козьлерини юмып-ачкъан алда.

— Сагъ ол, балам, омюринъ узакъ олсун,— деп девам этти Рабия хала,— мени ташлап кетмемеге сёз берсенъиз, къолай ёлуны тапарым, тилимнинъ уджунда тура.

— Сёз беремиз, халаджан! Сёз беремиз!— шамата котерди балалар.

Катта Таган къышлагъы энишли-ёкъушлы къырлар, бакъсанъ башынъдан такъыненъ тюшеджек дагълар арасына ерлешкендир. Адамлар язда дагълар этегине кочип кетип, колхоз ичюн мейва къуруталар. Эсапсыз къоюн ве къозуларны анда беслейлер. Пичен чала, силос басалар. Шунынъ ичюн де бир чокъ адамларнынъ шу къырлар артында эвлери де бар. Эр кеснен берабер анда Рабия халанынъ да Къара даван деп адландырылгъан байырнынъ артында эвчиги бар. Нусрет къартбаба вефат эткен сонъ, анда кимсе кочип бармады, о ер харабеге чевирильди. Тавшанларны бакъмакъ ичюн бундан да яхшы ве уйгъун ер олмаз.

— Сонъ, насыл?— деп сорады Рабия хала.

— Пек яхшы, сагъ олунъыз, халаджан!— къычырыштылар балалар.

— Тавшанларнынъ юваларыны насыл алып барырмыз?— ашыкъышнен сорады Махмуд.

— Бир данесини мен котерип кетерим,— макътанды Салим.

— Сен бар, себзелерни къопкъагъа къоюп, темиз этип юв,— эмир этти агъасы,— тавшанларны ашатмакъ вакъты да кельди.

— Мектепке бармайджакъсынъызмы?— терекнинъ кольгесине бакъып сёйледи Рабия хала,— мектептен кельгендже бир шейлер тюшюнип тапармыз. Меним къа-

фам чалышмаса, мынавы Салимнинъки яхшы чалышыр беллейим, догъруму, огълум?

— Догъру, халаджан,— ашыкъкъан алда тасдикълады Салим,— меним къафам пек яхшы чалыша.

IX баб

ХАВФЛЫ СЕФЕР

Рабия хала башта тавшанларнен о къадар меракъланмады. Ялынъыз шу тавшанлар олгъаны ичюн балалар меним эвимде чапкъалап юрселер, оларнен лаф этип, эгленирим, деп тюшюнди. Атта биринджи тавшан балалагъанда къуванмады биле. Лякин куньлер кечкен сайын тавшанларгъа алышып башлады, къозучыкъны севген чобан огълу киби, отарнынъ артындан юрьди. Хала чокъ вакъыттан берли джойгъан къыйметли шейини тапкъан киби олды. О балаларгъа да пек алышты. Бири экинджисинден шенъ, чая ве тербиели балалар озьлерининъ эр бир адетлери ве ишлеринен халанынъ хаста гонъюлине къуванч багъышламакъталар. Хала мемнюн, бахтияр эди, энди бу балаларсыз яшамакъ зор меселе...

— Тавшанларны чувалларгъа къойып ташыйыкъмы?— янында юкъусырамакъта олгъан Салимден сорады хала.

— Догъру, чувалгъа къойып ташырмыз,— онынънен акъыл танышкъанлары ичюн севинген Салим.

— Олмаз, олерлер,— деп итираз бильдирди къартий.

— Догъру айтасынъыз, олерлер,— деди Салим.

— Эйиси, арабагъа юваларынен берабер къойып ташымакъ керек.

— Догъру, арабанен алып барырмыз,— деди Салим де къуванып.

— Лякин арабаны къайдан алырмыз?

— Догъру, арабаны къайдан алырмыз, халаджан?

Бойлеликнен, тавшанларны, багъчагъа кочюрюв планыны тизип чыкътылар. Акъшам, балалар мектептен къайткъан сонъ, бу план кене муакеме олунды.

— Ким де ким, бу планны догъру деп таныса, элини котерсин,— деп сорады Али,— бир, эки, учь, дёрт, эй, Шоколад, я сен не ичюн котермейсинъ.

— Геджеси къоркъармыз, шунынъ ичюн котермедим.

— Къоркъмамыз, котеребер,— деди кене Али,— котермейсинъми? Айды, яхшы. Къалгъанлар эллерини тюшюрсинлер. Энди къаршылар эль котерсинлер... Шоколад, элинъни котер энди!

— Мен битараф къалмакъ истейим.

— Айды, яхшы, битараф къалмакъ истесенъ, арабанынъ артындан кетерсинъ.

Эписи Рабия халанынъ эвинде геджелемек къарарына кельдилер. Хала эр бир баланынъ эвине барып: «Баланъыз меним эвимде ятаджакъ, къасеветленменъиз»— деп ана-бабасына айтып кельди. Сонъра Къабул къартбабанынъ эвине барып: «Арабанъызны беринъиз, багъчадан одун кетирмек истейим»,— деп сорады.

Ниает, эр шей азыр олды. Гедженинъ ярысында Рабия хала балаларны уятып башлады. Лякин эписи де юкъуджы балалар экен, уянмалары пек зор олды.

Алининъ башына бираз сув тёкмек керек олды.

Арабагъа башта ана тавшан олгъан юва ерлештирильди. Ящиклерининъ эписи арабагъа юкленген сонъ, йыкъылмасын деп узун йипнен къавий чекип багъладылар.

— Огъурлар олсун,— деп дува этти хала.— Сагъ-селямет барып келинъиз, сеферинъиз къаза-белясыз кечсин.

— Кеттик,— деди Али, арабаны чекип кетеркен,— Салим, агълама, сени о бир кересинде алып барырмыз.

Арабаны о къадар енгиль демек мумкюн дегиль эди,

лякин арттан пельван киби Шоколад ве, озю кичкене олса да, гъает чабик Махмуд итегени ичюн, онынъ копчеклери енгиль айланмакъта эди. Къышлакъ терен юкъуда.

«Тыкъ» эткен сес эшитильмей. Ялынъыз тосат-тосат копеклернинъ афыргъаны эшитиле. Къайдалардандыр бузавчыкънынъ юкъусырап мунърегени, къурсагъы тоймагъан хоразнынъ тутулып-тутулып къычыргъаны эшитиле.

— Махмуд, Махмуд,— деп фысылдады Шоколад,— къашкъыр кельсе, копеклер афырмайлар, дейлер, бу догъруны?

— Бильмейим...

— Мына, коресинъми, копеклер сусып къалдылар. Динъле, бир данесининъ биле сеси чыкъмай.

— Ким бильсин оны.

— Демек, къашкъыр бар экен даа! Не ичюн бир шей айтмайсынъ?

— Эй, яваш олсанъыз шуны,— деп артына чевирильди Али,— бир кимсе эшитсе, не япаджакъсынъыз.

Къышлакътан чыкъып, биринджи дёнюмден кечкендже сес-солукъ чыкъармай кеттилер. Шоколад къашкъыр акъкъындаки тюшюнджелеринден къуртулмакъ ичюн чокъ талашса да, олдырамады. Юрегини дешет сарып алды. Дёнюмден кечип, ашагъы энип башлагъанда, къоюн-къозуларнынъ манърашувы да, хоразларнынъ сеслери де эшитильмеди. Вадийдеки сувукъ сукюнет, тюбсиз къаранлыкъ Шоколаднынъ юрегинде кене къоркъу уянтты.

— Махмуд, э, Махмуд,— деп фысылдады о кене,— умютсизден къашкъыр кельсе не япармыз? Ана, недир пек созып улуй, эшитесинъми?

— Санъа инсан киби кетмек олмаймы?— деди Махмуд да къоркъып.

Шоколад бир тыныш сусты, пек къоркъкъанындан аякълары къалтырап, зорнен юрьди. Али Махмудкъа:

«Еримизни денъиштирейик, элим агъырды»,— деп теклиф этти.

— Яхшы,— деп фысылдады Махмуд,— ёрулгъансынъ, не ичюн эвельдже айтмадынъ?

Али бир шей айтмады, пек ёрулгъанындан ве юкъусызлыкътан лаф этмеге чареси къалмагъан эди. Та Рабия халанынъ багъчасына баргъандже, бири-бирлерине сёз биле къатмадылар. Али эртеси куню япыладжакъ ишлер акъкъында, ферма мудири тавшанлар хусусында сораса, насыл джевап бермек керек экени акъкъында тюшюнди. Махмуд: «Тавшанларымыз арткъан сонъ, балалар багъчасыны шефликке алсакъ, яш балалар огюнде озюмизни насыл тутмакъ керекмиз»,— деп тюшюнди. Шоколад къашкъыр акъкъындаки тюшюнджелерден къуртулмакъ ичюн: «Не ичюн эркеклернинъ сакъалы чыкъа экен, къадынларда чыкъмай?» деп ташлады.

— Кельдик!— деди Али инает,— аиа, анавы ташлы азбар Рабия халанынъ эви. Башталары мен мында чокъ келе эдим.

Бош яткъанындан къапыларны кимдир къопарып кеткен, къап-къаранлыкъ эвлерден бирине тавшанларны ювачыкъларынен бошаттылар, къапынынъ огюни чалычырпыларнен къапаттылар. Сонъра тез-тез артларына къайттылар.

Олар кельгенде Рабия халанен Салим юкъламай, азбар къапы янында тура эдилер.

— Яхшы да келип чыкътынъыз!— деди хала севинип.— Ёкъ исе шимди биз де кетмеге азырлана эдик. Къоркъмадынъызмы?

— Биз яш баламызмы ёкъса, эр шейден къоркъмагъа?— деди Али макътангъан киби.

— Салим, мен къашкъыр корьдим!— деди тыпкъы къашкъырнен курешкен адам киби Шоколад, макътанып.

— Керчекми, э?— козьлерини тёгерeклендирип сорады Салим,— сени парчаламадымы?

— Меними?— деди ачувнен Шоколад.— Джакъыны мына бойле этип экиге йыртарым...

Бир тыныштан сонъ эписи татлы юкъугъа далдылар. Шоколад пек худжур тюшлер корьди. Тюшюнде бир дегиль, эки къашкъырны юмрукънен урып олдюрип, терисини девлетке теслим эткен эмиш. Девлет онъа бир кереден эки ящик шекер мукяфат берген эмиш.

X баб

УРЮКНИНЪ ПЫТАГЪЫ НЕ ИЧЮН КЪЫРЫЛДЫ?

Махмуд гизли тавшан фермасы куньден-куньге ось-кенини корип, бу къазанчтан акърансыз къувана, лякин къуванчыны кимнендир пайлашмагъа, бутюн шейни ачыкъ айтмагъа къоркъа эди. Башта бу сырны анасына айтмакъ истеди. Лякин анасы: «Сен Рабия халамгъа ярдым этмеге кетем деп, мени алдатып юре экенсинъ даа!»— деп дарылмасы мумкюн ве дерстен сонъ ёлгъа биле чыкъармаз деп тюшюнди.

Я оны сыныф реберы Сапабар Къасымджановнагъа айтса? Ёкъ, онъа да айтмакъ мумкюн дегиль. Сонъундан о директорнынъ къулагъына барып етмеси мумкюн... Эписи бирден мектептен къувар йиберир.

Сыныфларында Эркин деген бир юваш бала бар. О ойле юваш ве ачыкъ агъыз ки, атта къызлардан биле къоркъа. Бир де бир бала онъа токъунгъан киби олса, агълай, «апа, бакъынъыз»,— деп оджапчеге чакъа тургъан. Онынъ ачыкъ агъыз олгъаныны билип, эр кес аселет эриштире эди. Шунынъ ичюн де Эркин огълан балаларгъа къошулмай, даима къызларнен ойнап, лякин къызлар да не вакъыт бакъсанъ оны къувып юре эдилер.

Кечкен сене Махмуд бир кучюк ичюн Эркиннен котеклешти, оны яхшы этип шиширди, ондан берли бала-

гъа бир де-бир яхшылыкъ япып, гонълюни котермек, афу сорамакъ керек, деп юре эди.

Махмуд тавшанджылыкъ фермасы акъкъындаки сырны онъа айтмагъа къарар берди. Дерстен къайткъанда:

— Эркин, бир сёзюм бар, айтайыммы?— деп сорады.

— Айтсанъ, айт даа,— бираз абдырап сёйледи Эркин.

— Айтсам, юрегинъ патлап олерсинъ.

— Ич бир вакъыт.

— Корермиз.

— Къана, айт бакъайым!— деп зыкъарлады Эркин меракълангъан алда.

Махмуд тутула-тутула олып кечкен вакъианы йипинден-йинесинедже эписини айтты.

— Лякин, кимсеге айтма!— деп сёзюни битирди о.— Эгер айтсанъ, мына буны коресинъми?

— Ёкъ, кимсеге айтмам,— деди Эркин ашыкъкъан алда,— мени де къабул этмезсинъизми? Эр насыл иш олса да, ёкъ демем, япарым.

— Мен бир шей айтып оламам.

— Не ичюн? Ферма мудирининъ биринджи муавиним дейсинъ де?!.

— Ойле амма, лякин советнинъ мусаадесисиз бир иш япып оламаймыз даа.

— Манъа бакъ,— деди Эркин даа да зияде меракъланып,— Рабия хала да советнинъ азасымы? Амма да меракълы шей, э?

Сырны ачмагъа ачты, амма Махмуднынъ озю де къорктъы. Я барып да буны эр кес эшитсе, о вакъыт не япаджакълар?

— Эгер бирисине айтсанъ...— кене юмругъыны костерип.

— Ёкъ, бир вакъыт, атта котеклеселер биле айтмам,— деп емин этти Эркин.

О эвлерине барып аш ашагъан сонъ, отурып олама-

ды. Гизли тавшанджылыкъ фермасыны барып бакъмакъ, бири-бирининъ артындан чапкъалашып юрген, дюльбер тавшанларны корьмек истеди. Чар-чабик дерс азырлагъан олып, Рабия халанынъ багъчасына ёл алды.

Этрафта отлар ешерген, арыкънынъ четлеринде чечеклер ачкъанлар. Зердали тереклери де бем-беяз чечекке бурюнгенлер, олар багъчанынъ дюльберлигине дюльберлик къошалар. Къайда бакъсанъ баарь гузеллиги, нефеси, къушчыкълар да гуль мевсимини тебриклеген киби чивильдешмектелер.

Эркин бу гузелликке берилип, Рабия халанынъ багъчасына кельгенини дуймады биле. Азбар къапы къапаныкъ эди. Тавшанларны сейир этмек ичюн башта диварнынъ устюне, сонъра исе дивардан зердали терегине чыкъмакъ керек олды.

О ерден бутюни авуч ичинде тургъан киби корюне эди... Ана, тавшанлар олгъан ювалар боюнджакълар киби тизилип туралар. Тавшанларнынъ базылары кунеш алтында къызына, кейфленип яталар, базылары исе къурсакъ тойдурмакъ ишинен огърашалар.

Шоколад эль пычкъысынен бир шейлер пычмакъта. Онынъ янында тургъан Салим балабан адам киби онъа эп акъыл огретмекте. Шоколад ниает токътады:

— Къана, мындан кет-чи,— деди ачувнен Салимге,— уста олгъан манъа!!!

Салимнинъ джаны агъырса керек, бурнуны чеке-чеке агъасынен Махмуднынъ янына барды. Али кучьлю бала олгъаны ичюн кетменини тюбюнедже батыраракъ чалыша, Махмуд исе, эки элинен чапанынъ сапыны тюбюнден туткъан. Иши пек яваш кете, кучене берип чалыша. Эркин тёпеден оларнынъ джан-гонъюльден чалышкъанларыны корип авес этти... Догъру даа, бутюн кунь аякъкъапыны йыртып чапмакътан, я да лянка ойнамакътан не файда?.. Тавшан бакъсанъ, ср чапаласанъ

я да анавы Шоколад киби агъачтан бир шейлер ясасанъ не къадар гузель, япкъан ишинъ де козьге корюне. Энъ муими, ананъ да сёгмез, итимал, сени акъыллы бала деп, макътамасы да мумкюн.

— Ака, айтсанъыз, бу ерге не сачаджакъмыз?— деп сорады Салим.

— Тавшанлар ичюн пичен сачаджакъмыз,— джевап къайтарды Али.

— Пиченни сачалармы, ёкъса фесильген киби фиде отурталармы?

— Сачалар.

— Не ичюн сачалар, фиде этселер олмаймы?

— Олмай.

— Не ичюн олмай экен? Сувукъ якъамы?

— Къана, джоюл!!!— деп къычырды агъасы.

Салим мындан да кетмеге меджбур олды. О энди тереклерден туткъал джыймагъа кетти. О теректи козьден кечирип башлады. Бирден козьлерине Эркин илишти. Эркин хырсызлыкъ япып да, эльге тюшкен адам киби къоркъты.

— Кимсинъиз?— деп сорады Салим.

Эркин джевап къайтармады.

— Кимсинъиз деп сорайым?

Эркин бетини быджагъынынъ якъасынен къапатты. Салим балабан бир ташны алып:

— Айтмасанъыз, шимди ташнен урарым!— деп къычырды.

— Мен... мен...— Эркин тутукъланды,— мен... мен... Шамегим!

— Шамек?— тааджипленип сорады Салим,— ака, шамекке бакъса? Мен шамек туттым, шамек! Мында келинъиз!— Бу вакъыт умют этильмеген бир вакъиа олып кечти: Эркин башкъа пытакъкъа кечип, дивар бойлап юрип, сокъакъкъа тюшип кетеджек олды, лякин бирден пытакъ къырылып, асылып къалды. Бундан къоркъкъан Эркин:

— Тез келинъиз, тез-тез!— деп Салимге къошулып озю де къычырып башлады.

Бир дакъкъада эписи етишип кельдилер. Не олды деген киби аш пиширмекте олгъан Рабия хала да, элинде чёмучы олгъан алда, чапып кельди. Вазиет теляшлы эди. Азачыкъ кечсе, пытакъ бутюнлей къопып ерге тюшмеси мумкюн. Эркинни да сакъатлай биле.

— Чапынъыз, мердивенни кетиринъиз!— деп эмир этти Рабия хала, сонъра Эркинге мураджаат этти,— деми шамек дегенлери сен эдинъми?

— Эльбет, мен эдим,— деди Эркин агъламсырап,— халаджан, тез-тез олунъыз, эллерим болдурды...

Мердивен кетирильди, Эркин онъа япышты, ерге къолайлыкънен тюшти. Тюшкенинен оны Али, Шоколад, Салим сарып алдылар.

— Сёйле!— деди Али.

— Мен... аза олмакъ ичюн кельген эдим.

— Аза олмагъа? Неге?

— Фермагъа, гизли тавшанджылыкъ фермасына.

Эркин джевап къайтармады, деми пытакъкъа асылып къалгъанда быджагъынынъ енъи йыртылгъан эди, о йыртыкъны къармалагъан алда сусты.

— Айт!— деп Али Эркиннинъ ченгесини элинен котерди, онынъ козьлеринден боюнджакъ киби яш акъкъаныны корьди.

— Онъа мен айткъан эдим!— деп Махмуд ортагъа чыкъты,— озюнъ фермагъа адам алмакъ керек, кучюмиз етмейджек, гъалиба, деген эдинъ де.

— Догъру, айткъан эдим,— деди Али.

Шундан сонъ, шу ерде гизли тавшанджылыкъ фермасынынъ невбеттен тыш топлашувы чагъырылды. Топлашувгъа Алининъ озю реислик япты.

— Ким де ким Эркин Усмановны гизли тавшанджылыкъ фермасына къабул олунсын десе, элини котерсин,— деп эмир этти Али.— Эркин, сен элинъни тю-

шюр. сен даа аза дегильсинъ, бир, эки, учь, Шоколад, я сен? Не ичюн котермейсинъ?

— Мен битарафым!..— деп джевап къайтарды Шоколад.

Ондан башкъа эр кес элини котерди. Эркин гизли тавшанджылыкъ фермасына аза сайланды. О пек къуванды. Догърусыны айткъанда, о мында кельгенде бойле бахытны акъылына биле кетирмеген эди. Бакъ сен, инсанынъ бахытлы олмасы бир шей дегиль экен.

Эписи кене ишке кириштилер. Эркин достлары оны фермагъа къабул этип янъылмагъанларыны косьтермек истесе керек, ойле берилип ишледи ки, козюнъ корьсин. Учю аз бир вакъыт ичинде бутюн ерни чапалап чыкътылар.

— Морковь урлугъы керек олса, бизде чокъ,— деди Эркин раатланмакъ ичюн отургъанда.

— Ойлеми?

— Эльбет. Пичен урлугъы да бар,— деп девам этти Эркин.

— Эй, Али, Махмуд!— деп къычырды Рабия хала,— козьайдын! «Бешинджи»нен «секизинджи» балалады...

Достлар анда чаптылар. Барсалар, акъикъатен де «бешинджи» ве «секизинджи» номерли тавшанлар балалагъан. Эркин янъы догъгъан тавшан баласыны ич де корьмеген эди. Эр бири бир сычавул киби, атта ондан да кичикче, аджиз, джансыз киби корюнген тавшан балачыкъларыны корип, бир тарафтан къуванса, дигер тарафтан оларны аджыды.

— Анасыны эмип оламай, ярдымлашсакъ олмаз экенми? — деп сорады Эркин.

— Олмай,— деп анълатты Салим.

— Не ичюн?

— Олмай иште!— деди кене Салим, озю бир шей анъламаса да...

Багъчадаки ишни битирип, акъшам эписи къайттылар. Али, Махмуд, Шоколад велосипеднен эдилер. Са-

лим адети боюнджа агъасынынъ велосипедининъ артына минди. Эркинни Шоколад озь велосипедине миндирди.

Али тавшанларны Мамаджан акагъа бермей, оларны гузель-гузель бакъсалар да, ферма кунь-куньден эп осип, кенишлесе де, не ичюндир шимди тюшюнджели алда кетмекте эди.

XI баб

ШЕЭРДЕН КЕЛЬГЕН МУСАФИР

Шеэр зоология багъчасынынъ ильмий хадими Шамсиддин Шукуров мектепнинъ азбарына кирип, къуванчнен ойнамакъта олгъан балалардан:

— Директорнынъ кабинети къайда?— деп сорады.

— Мухтар Салиевични сорайсынъызмы?— Менден эвель башкъасы сёзге сокъулмасын деп тез-тез сорады Махмуд,— юрюнъиз косьтерейим.

Махмуд мусафирни алып кетти. Мусафир пек худжур адам эди. Балакълары пек тар штан ве беяз комзол кийген. Къара галстугынынъ тююми баш пармакъ киби. Къолтугъында сары папкасы. Махмуд онъа директорнынъ кабинетини косьтергенинен о: «Сагъ ол, тербиели бала экенсинъиз»,— деп ичери кирди, директорнен таныш олгъан сонъ, не ичюн кельгенини айтты.

— Гъает мемнюним,— деди Мухтар Салиевич.— Лякин, тавшан дединъизми?

— Эльбет, тавшанджылыкъ ферманъызнынъ ишинен меракъланмагъа, базы бир шейлерни огренмеге, иш шарантинен таныш олмагъа кельдим. Меселе шунда ки, сизге шу эки тавшанны берип йиберген сонъ, бизимкилернинъ эписи ольдилер. Оларгъа не олгъаныны аля даа билип оламаймыз. «Беяз пельванлар»нынъ Озьбекстан шарантине уйгъунлашкъан сойлары ялынъыз сиз-

де къалды. Насыл олды да сизинъкилери сагъ къалдылар, мен оны бильмеге кельдим.

— Багъышланъыз,— онынъ сёзюни больди Мухтар Салиевич,— мен бир шей анъламайым.

— Къоркъманъыз!— оны тынчландырмакъ истеди мусафир,— биз тавшанларны алып кетмейджекмиз. Ялынъыз шарантини огренеджекмиз.

— Багъышланъыз, — омузларыны къысты мектеп директоры.

— Ишандырып айтам ки, оларны къайтарып алмамыз, ялынъыз...

— Бизде бир тюрлю тавшан да, тавшанджылыкъ фермасы да ёкъ, эм олгъаны да ёкъ.

— Быракъсанъыз шуны!

— Догърусыны айтам. Манъа инанмайсынъызмы?— мусафир сары папкасыны ачты, насылдыр кягъытларны къармалады:

— Али Гъазиевнен Махмуд Тахиров бу мектепте окъуймы?— деп сорады. Директордан тасдыкъ джевабыны алгъан сонъ, девам этти:— кечкен сене профессорымыз студент Имамовнен оларгъа эки тавшан йиберген эди. Бизим къарарымызгъа коре шимди оларнынъ сайысы эллиден зияде олмалы...

— Ана санъа бир шей даа!— деди Мухтар Салиевич къашларыны керип, сонъра секретарнен Али Гъазиевни чагъыртты.

Али балаларнен ойнамакъта эди. Директор чагъыргъаныны эшитип:

— Не ичюн чагъыра?— деп къоркъып сорады секретарь къыздан.

— Бильмейим. Насылдыр тавшанлар акъкъында лаф эттилер.

— Тавшан, насыл тавшан?— деди. Алининъ чырайы дивар кесильди. «Битти, эр шей битти!» — деп тюшюнди.

Ичери киргенинен Мухтар Салиевич онъа: «Сен тав-

шан меселесинде бизни бир кере масхара эткен эдинъ, я шимди не япып юресинъ?»— деди. Лякин Алининъ бир де-бир шейни бегенмесе, бир тюрлю суальге джевап бермеген адети бар эди. Мухтар Салиевичнинъ бу суалини о чокъ бегенмеди. Шунынъ ичюн чырайыны сытып, ерге бакъкъан алда сусты.

— Айт!— зыкъарлады Мухтар Салиевич,— не ичюн сусып турасынъ?

— Нени айтайым?

— Тавшанлар акъкъында айт, бизден гизлеген тавшанынъ акъкъында...

«Ёкъ,— деп тюшюнди Али озь башына,— мен достларымнынъ сырыны бир вакъыт ачмам! Лякин айтмасам яланджы оладжагъым. Не япсам экен? Ёкъ... Мен достларыма берген сёзюмден къайтмам. Эгер...» Али бир тыныштан сонъ башыны котерди:

— Тавшанлар ольдилер!— деп джевап берди.

— Ольди?!— ильмий хадим дерсинъ ток ургъан киби еринден сычрап турды.

— Эльбет, ольди...

— Насыл? Хасталандымы?— ашыкъып сорады Шамсиддин Шукуров. Сонъра джебинден блокнот чыкъарып, бир шейлер язып башлады. Онынъ ашыкъып язаяткъаныны корьген Али: «Ишлер мартавал олмаса яхшы олур эди»,— деп тюшюнди. Шунынъ ичюн де ильмий хадимнинъ бутюн суаллерине пек къыскъа ве анълайышсыз джевап къайтарып башлады.

— Эписи бир куньде ольдими?— соравны девам этти ильмий хадим.

— Бир куньде, гъалиба...

— Оларны эсасен ненен бакъа эдинъиз?

— Акъылымда ёкъ.

— Тавшанлар яшагъан ер сыджакъ эдими?

— О къадар дегиль, сувукъ да дегиль эди. Энди кетмек мумкюнми?

— Ёкъ, ёкъ,— ашыкъкъан алда сёйледи мусафир,—

тавшанларны комген ерни берабер барып бакъмакъ керек...

Алининъ чырайы денъишти, озю де эйкель киби къатып къалгъан эди.

— Ё—о—о—къ,— деди тутукъланып,— биз тавшанларынынъ олюсини озенге акъызгъан эдик, сувгъа ящиги-машигинен ташладыкъ.

— Ана, санъа бир шей даа!— деп Мухтар Салиевич ериинден сычрап турды.— Сен тавшан делисини аля бугунь мектептен къувып йибермегенниме пешманым. Бар дерслеринъни бакъ!

Али тышкъа чыкъкъан сонъ къан-терге баткъаныны дуйды. «Не ичюн терледим?— деп озь башына фысылдады.— Я не ичюн ялан айттым? Энди ялан айтмайджагъым, деп озюме-озюм сёз берген эдим де! Мен...»

Али окюнди. Лякин достларынынъ сырыны ачмагъаны ичюн ич-ичинден севинди, шу севинч исе демки окюнчнен къошулып, гонъюлини къырды. Бу гонъюльсизлик оны бутюн кунь терк этмеди, акъшам устю даа да къоюрды. О сыныф ребери Санабар Къасымджановнанен лаф эткенде бирден агълап йиберди.

— Вай, не ичюн агълайсынъ, огълум?— Санабар Къасымджановна Алининъ башыны сыйпады,—ёкъса меним суаллериме джанынъ агъырдымы?

— Ёкъ, ападжан, ойле дегиль. Мен бугунь кене ялан сёйледим...

Али олып кечкен вакъианы икяе этти.

— Яхшы иш олмагъан,— деди Санабар Къасымджановна басыкъ сеснен,— сен не олса да догъру сёз айтмакъ керек эдинъ. Лякин энди эр шей олып кечкен. Энди козьяш тёкмекнинъ файдасы ёкъ. Эйиси, профессор Ариповгъа мектюп язып, вакъианы анълатмакъ керек... Мухтар Салиевичке шимдилик айтмасанъ да олур... Сонъундан озюм анълатырым... Сонъ, ролюнъни азырлайсынъмы? Акъшамгъа чокъ вакъыт къалмады.

Ондан сонъра сборгъа да азырланмакъ керек. Сени пионер сафына къайтадан алмакъ керек.

— Керчекми?— деди Али козьяшларыны силип ве кулюмсиреди,— Махмудныдамы?

— Экинъизни де...

XII баб

КЪАШКЪЫРНЕН ТУТУШУВ

Бир де-бир ишнен мешгъуль олгъан адам вакъытнынъ кечкенини дуймай экен. Окъув йылы сонъуна кельмекте, лякин Али, Махмуд, Шоколад ве Эркиннинъ дерсинъ бир шейден хаберлери ёкъ. Олар, саба эрте турып, багъчагъа кетелер. Анда оларны бинъ тюрлю иш беклеген киби. Бири чалыша, бири дерс азырлай, сонъра кенс велосипедлерине минип мектепке кетелер. Олар сонъки вакъытларда ойле муаббет, ойле достлар ки, мектепте бу шей эр кесни тааджиплендире эди. Эр шейни берабер акъыл танышкъан алда япалар. Эр насыл шейни къолайлыкънен аль этелер.

Али багъчагъа кочип кельгенден берли баягъы денъиштн, бою да ости, череси, бедени кунештен къарарып, мына сени, деген йигитке чевирильди. Дерслерни менимсеви де фена дегиль. Санабар Къасымджановна: «Сени пионер сафына къайтарып аладжакъмыз», деп озь агъызынен айтты. Ялынъыз башлангъыч сыныфларнынъ окъувны битирюв акъшамында оладжакъ концертте гузель-гузель иштирак этсе, яхшы амма. О акъшамда Махмуднен экиси «Къашкъырнен къозучыкъ» масалыны косьтермек кереклер. Роллерини яхшы азырладылар, текрар-текрар айттылар. Ниает, ярын концерт оладжакъ, ондан сонъра экисини де пионерге къабул этеджеклер. Догъру да, энди ялан айтмайлар, хырсызлыкъ япмайлар, сонъ не ичюн алмасынлар?...

Бугунь гедже бир фена вакъна олып, эр кесни шаш-

малатты. Рабия хала багъчагъа бир тамам кочип кельгенден берли тавшанлар геджелери де ачыкъ авада юре эдилер. Гедже къашкъырмы, копекми, бир шей келип, тавшанларнынъ бутюн ювасыны аст-уст этип, Ташкенттен йиберильген бир номерли эркек тавшанны ашап кеткен. Балалар онъа къартбаба тавшан деп оны севе, сая эдилер, эм айры больмеде тутып, пек яхшы бакъа эдилер. Къартбаба тавшан семирип тамам ярым пуд олгъан эди. Гъарипчиктен бир къарыш къуйрукънен дёрт аякъ къалгъан, эр ер къангъа былангъан...

Достлар матем туткъан киби бир тыныш сустылар.

— Энди не япаджакъмыз?— деди чырайы бем-беяз олгъан Шоколад.— Барып да къашкъыр озюмизге де уджюм этсе.

— Уджюм этсе мына онъа,— Салим кичкене юмругъыны къысты. — Бурнуны эзерим.

Рабия халанынъ айткъанына коре, къартбаба тавшанны къашкъыр ашагъан. О бу гедже кене келе биле, къашкъырлар авны озюнен берабер алып кетселер, бир даа кельмейлер. Эгер ашап кетсе, кене келе.

— Мытлакъа келир,— деди Рабия хала. Мен оны кечкен сене бир кере корьген эдим. Балабан кок къашкъыр. Чокъ авджылар оны атаджакъ олгъан эдилер, лякин чаресини тапып оламадылар. Къашкъырнынъ къарт сою тилькиден де айнеджи ола.

Али бакъса, Шоколад къоркъкъанындан балыкъ киби титремекте, энди эвлерине кетмеге азырлана. Махмуд исе о къашкъырнен бирден-бирге тутушаджакъ адам киби юмрукъларыны сыкъты, козьлери йылтырай. Эркин де къоркъкъангъа бенъзей.

— Сонъ, не япмакъ керек?— деп сорады Али.

— Мындан кетмек керек!— деди чокъ тюшюнип отурмадан Шоколад.

— Ёкъ, къашкъырны атмакъ керек.

— Къашкъыр санъа тавшанмы ёкъса, бирден атып ташламагъа.

Чокъ чеккелешювден сонъра бу гедже къашкъырны тутмакъ къарарына кельдилер. Рабия хала тюфек тапып келеджек. Кунеш баткъанда эр шей азыр эди. Алинен Шоколад тавшан ювалары арасында къазылгъан чукъурчыкълар ичине тюшип, устлерини ящикнен къапаттылар. Шоколад мында ич де кельмез эди, амма. Эльбет, бир заман кельмез эди. Лякин оны меджбур эттилер. Бармасанъ тавшанджылыкъ фермасындан чыкъарырмыз, арамызда къоркъакъларгъа ер ёкъ, дедилер.

— Ким къоркъакъ?— бир джаннен сорады Шоколад.

— Сен!

— Менми?

— Эльбет, сен.

— Мен аселет айттым,— деп Шоколад тюфекни элине алды,— къана юрь!!!

Ичериден Рабия хала, Махмуд, Эркин эллерине балта, пычакъ алып уджюм этмеге азырланып турдылар.

Кокни къара булут орткенинденми, этраф пек къаранлыкъ эди. Якъындаки къырлардан къушларнынъ сеслери, тилькининъ тыпкъы къундакъ баласы киби ингалагъаны эшитиле эди. Эскен рузгяр де торгъайнынъ сесини, де учан-сувнынъ шувултысыны кетире эди... Багъчада дерсинъ эр шей сускъан, сес-солукъ эшитильмей. Тавшанларнынъ да тюневин отьлери патлагъан, гъалиба, эписи озь юваларына сокъулгъанлар.

— Али, э, Али!— явашчыкътан фысылдады Шоколад.

— Не дейсинъ?

— Я барып да къашкъыр эки дане олса?

— Яхшы отурса.

Шоколад тырнагъыны тишлеп, нефес алмагъа биле къоркъкъан алда динъленип отурды. Терек тёпесинден бир къуш юкъусырап йыкъылса керек, къанатларыны бир джаннен патырдатты, экисини де абдыратты.

— Али, э, Али!

— Не дейсинъ?
— Не ичюн къалтырайсынъ?
— Мен къалтырамайым, сус!
— Али, концертке бармагъанымыз яхшы олмады.
— Тс—с!
— Санабар Къасымджановна ким бильсин насыл раатсызлангъандыр...
— Айды, чыкъ, кет!

Экиси де сустылар. Вакъыт пек яваш кечмекте. Этрафкъа ойле сукюнетлик чёкти ки, эки дост дерсинъ бири-бирининъ юрек дюкюльдисини эшитип отуралар...

Достларнынъ козю юкъугъа кеткен. Бир заман багъчанынъ артында бир шей «гуп» этти... Чокъ кечмеден о тарафтан, ёлакълар арасындан бир шейнинъ кельгени эшитильди. Ана! Озю де корюнди! Вай, аллам, буюклиги богъа къадар бар. Геджелери къаранлыкъта къашкъырнынъ козьлери атеш киби йылтырай дей эдилер, догъру экен. Ана, чонъкъайып отурды.

Не ичюн отурды?.. Шоколад къалтырагъан эллеринен Алини тюртти.
— Ат!
— Сус!

Къашкъыр еринден турды, аякъларыны керип созулды, бурнуны узатып бир шейлер къокълагъан киби этти. Агъызыны ачып, тишлерини гъычырдатты. Сонъра башыны бир тарафкъа азачыкъ къыйыштырып, динъленди, Алилерге догъру юрди. Шоколад бирден чукъурнынъ тюбюне синъип кеткен киби олды. Али де къатып къалды. О элиндеки тюфекнинъ тапанджасыны эки кере басты, атылмады. Къашкъыр он метр о якътаки тавшан ювасыны бурнунен тюртип башлады. Али тапанджагъа учюнджи кере басты:
— Пат!!.
— Къашкъыр бирден сычрады, учь-дёрт метр авлакъкъа атылып кетти. Экинджи кере сычрамагъа ынтылды, олмады, озь еринде йыкъылды.

Ичериден фенер котерип Рабия хала, Эркин, Махмуд чапып чыкътылар. Эписи къашкъырнынъ янына бардылар. Къуршун къашкъырнынъ сагъ кулагъындан кирип, сол къулагъындан чыкъып кеткен.

— Вай, къозучыгъым, кель манълайынъдан опейим!— деди хала эеджаннен,— меним Дехкъанбайым киби чаталюрек экенсинъ...

Сабасына бутюн къышлакъ бойлап эмиш-демиш даркъады. Базылары Алинен Шоколадны корьмеге кельдилер. Арадан он-он учь кунь кечкен сонъ, район газетасында ашагъыдаки хабер басылды: «Чаталюрек пионерлер».

...«Коммунизм колхозы территориясында бир кок къашкъыр пейда олып, джемаатчылыкъ фермасына пек чокъ зарар кетирип башлады. Оны атмакъ я да къапкъангъа тюшюрмек ичюн авджылар пек чокъ чекиштилер. Шундан сонъра эки чаталюрек пионер де эллерине тюфек алып, айнеджи йыртыджынынъ пешине тюштилер ве Рабия хала Эркабаеванынъ багъчасында оны атып ольдюрмеге наиль олдылар. Чаталюрек пионерлернинъ бу джесюрлиги колхоз мемуриети тарафындан юксек такъдирленди — эр эки пионерге, бахшыш оларакъ, велосипед такъдим олунды.

Гъ. Шакиров, оджа».

XIII баб

БАГЪЫШЛА, ДОСТУМ МАХМУДБАЙ

Гизли тавшанджылыкъ фермасы тешкиль этильгенден берли достларынынъ топлашувы даа бир кере биле бойле шаматалы кечмеген эди. Татиль вакътында бир кере топланып сёйлешмегенлери ичюнми, я да сонъки эки-учь ай девамында эписи сёзге чебер олгъанлармы, эр алда бири-бирине невбет бермей лаф этелер, бири-

бирининъ фикирине къошулып оламагъанларындан шамата эп артмакъта эди.

— Тавшанларны мектепке теслим этмек керек, весселям,— деди Али инает ачувнен,— не ичюн динълемейсинъиз? Мен ферма мудириммп, ёкъмы?

— Айса бизлерни не ичюн чагъырдынъ?

— Топлашув олгъан сонъ чагъырдым иште!

— Чагъыргъан олсанъ, энди бизим меслеатымызны да динъле,— деди Махмуд еринден турып.— Тавшанларны мектепке теслим этмейджекмиз.

— Теслим этеджекмиз, весселям!

— Этмейджекмиз! Биз оларны чокълатмакъ ичюн аз азап чектикми? Энди олар азыр ашкъа дуаджы оладжакъбармы? Олмайджакъблар.

— Оладжакълар...

Али тюшюнджеге далды: эгер эр эки теклиф ортагъа ташланса, озюнъки кечмеcи белли. Чюнки Махмуднен Эркин тавшанларны мектепке теслим этмек истемейлер. Эркин не ичюндир Махмуддан башкъасыны динълемей. Шоколад бир вакъыт рей берювде иштирак этмей, даима битараф ола.

— Айса профессорнынъ мектюбини бир даа окъуйым,— деди онъа буюк умютнен бакъкъан Али.

— Окъусанъ не япайым,— ачувнен деди Махмуд.

Хаким Ариповнынъ сонъки мектюби шойле язылгъан эди:

«Урьметли Али Гъазиев, Махмуд Тахиров аркъадашлар! Мектюплеринъизнинъ эписине бирден джевап язмакътам. Чюнки бир къач ай девамында чокъ муддетли командировкада булундым, зоология багъчасында дегиль эдим. Бириндҗи мектюплеринъизде Шамсиддин Шукуров боштан къуру къайткъаны ичюн менден афу сорагъансынъыз. Мадам ки, тавшанлар сагъ экен, шунынъ озю эпимизнинъ къуванчымыздыр. Экинджи кере кельген ильмий ходим нелер огренип къайткъанынен меракълангъансынъыз. Тавшанларынъыз бираз

салкъын, ягъмурлы шараитте бакъыла экен, шуларны билип кельди. Оныньнен ёллагъан тавшанларнынъ дёртю де шимди яхшы-яхшы оселер. Сизлер «Беяз пельванлар» республикамызда бир тамам къырылып кетмемеси ичюн пек буюк ишлер яптынъыз. Бунынъ ичюн институтымызнынъ адындан, шахсен озюмнинъ адымдан сизлерге тешеккюр айтам. Ниает, сонъки, суалинъизге джевап: тавшанларны мектепке теслим этсенъиз, занымджа, яхшы нетиджелер эльде этерсинъиз. Эллеринъизни къавий сыкъып къалам.

Ихтирам иле

Х. Арипов».

— Ана, корьдинъми?— деди Али.

— Эпси бир теслим этмейджекмиз,— деп озь сёзюнде къавий турды Махмуд:— Сентябрь бирден башлап балалар багъчасыны шефликке алгъанымызны озьлерине илян этермиз. Оларгъа афтада бир тавшан берирмиз.

Бундан бир къач куњь эвельси, яни шеэр зоология багъчасындан экинджи кере ильмий хадим келип кеткен сонъ, Али Мухтар Салиевичнен корюшти. Директор Алининъ элини сыкъып тебрикледи. Сонъра:

— Энди мектепке де ярдым эт,— деп риджа этти.— Мектепте де тавшанджылыкъ фермасы тешкиль этейик.

— Сиз бизни тавшанларнен огърашкъанымыз ичюн мектептен къувмазсынъызмы?— теляшнен сорады Али.

— Не ичюн къуваджакъ экеним?

— Я экинджи кере тавшангъа якъынлашсанъ, сени мектептен къуварым деген эдинъиз де?!

— Ай, сени акъылсыз!— кульди директор.— Мен санъа тавшан хырсызласанъ, деген эдим. Ах, сени къафасыз.

— Керчекми?— къувангъанындан Али аз къалды агълаязды.

— Догърусыны айтам.

— Ойле исе, ферманы мектепке теслим этермиз!

— Элинъни бер!— деди директор Алиге,— акъикъий пионерлик сёзюнъми?

— Пионерлик сёзюм...

Али Махмуднен къычырышкъан арада директорнен олып кечкен шу вакъиаиы хатырлады. Достуны къандырып оламаса, мектеп директоры огюнде яланджы олып къаладжакъ. Шунынъ ичюн де еринден сычрап турды, Махмудкъа якъынлашты, озю де истемеген алда юмругъынен Махмуднынъ ченгесини котерди:

— Эй, яхшы бала, теслим этеджекмизми, ёкъмы?— деп сорады.

Махмуд, догърусыны айткъанда, бираз эвельси, «достумнынъ фикирине къошулайыммы экен?» деп тюшюнген эди. Али ченгесини котергенде бирден ачувланды:

— Тюртмесенъ де олур!— деди о да Алининъ ченгесине юмругъыны токъундырды. Эки дост бири-бирининъ якъасына япышты.

— Айт, дейим санъа!— деди Али ачувнен.

— Пельван кесильгенсинъ,— деди Махмуд къалтырап.

Эркин экисини бири-биринден айыраджакъ олып чокъ чекишсе де бир шей чыкъарып оламады, олар бири-бирине кесертки киби япышып къалгъан эдилер.

— Рабия хала-а-а!!— деп къычырды Эркин къоркъкъан алда.

— Къана, ур бакъайым!— деди Махмуд, нефеси тутулгъан алда.

— Ёкъ, озюнъ ур, сайгъылы муавиним!— деди Али Махмудны кульдюрмеге тырышкъан алда.

Рабия хала келип, экисининъ де бетине бирер шамар патлатты, экиси эки тарафкъа чекильди.

— Айып дегильми!— деди хала джаны агъыргъан алда.

— Эй, Шоколад, сен де сейирджи олып бакъып отурдынъмы?

— Котеклешкен олсалар айырыр эдим,— первасыз алда деди Шоколад,— догърусыны айткъанда, халаджан, къабаат Алиде. Бизим мусаадемизсиз ферманы мектепке багъышлагъан. Умумен, бир котек ашаса фена олмаз эди. Директоргъа сёз берген эмиш...

— Мектепке бермек истегенинъ догърумы?— Алиден сорады хала.

— Догъру.

— Яхшы фикир. Ферманы мектепке теслим этсенъиз, мектеп ичюн файдалы иш япкъан олур эдинъиз. Мектепте къач талебе бар, балам?

— 260,— чырайыны сыткъан алда сёйледи Махмуд.

— 260 бала тавшанджылыкънен огърашмакъ истей, эки-учь адам онъа къаршы. Бу фена шей. Догърумы, Махмуд?

— Догъру.

— Огълум, Али, сен де бираз янъылгъансынъ. Не ичюн башта достларынънен лаф этмединъ?

— Мен, мен ашыкъкъаным...

— Достларынъдан афу сора,— эмир этти Рабия хала.

Али Рабия халанынъ бойле демесини беклемекте эди. О япкъан янълышыны озю де анълагъан эди.

— Гизли тавшанджылыкъ фермасынынъ гизли азалары, советининъ разылыгъысыз иш туткъаным ичюн мени багъышланъыз,— деп аселет шакъагъа чевирди Али.

— Багъышладыкъ!— дедилер балалар шакъа тарзында.

— Махмуддан да афу сора!— эмир этти Рабия хала.

— Достум, Махмуд, ченгенъе тюрткеним ичюн мени багъышла.

— Багъышладым,— экиси достларыны кульдюрмек

ве олып-кечкен вакъыа джиддий олмагъаныны оларгъа косьтермек ичюн бири-бирининъ бетинден опьтилер.

Эписи отурдылар. Бу топлашувгъа Рабия хала да, шимди къышлакътан кельген Салим де — эр кес иштирак этти. Энди саба олып кечкен шаматадан нам-нишан ёкъ. Шунынъ ичюн де бир къараргъа кельмек къолай олды. Арадан беш-он дакъкъа кечер-кечмез, гизли тавшанджылыкъ фермасынынъ сонъки ве гъает мундериджели къарары язылды:

«КЪАРАР № 36.

Биз, гизли тавшанджылыкъ фермасынынъ гизли азалары, чокъ шаматалардан сонъра шойле фикирге кельдик: мектеп директоры Мухтар Салиевич, сыныф реберимиз Санабар Къасымджановнанынъ меслеатына бинаэн гизли ферманы бутюн тавшанлары ве дигер шейлеринен берабер мектебимизге теслим этемиз. Сентябрь бирден башлап къышлагъымыздаки балалар багъчасыны шефликке алгъанымызны эр кеске илян этемиз. Тавшанлардан дёрт данесини колхоз фермасына береджекмиз. Фермамызны мектепке сентябрь бирде теслим этеджекмиз. Саба олып кечкен шамата акъкъында бир ерде бир сёз айтылмайджакъ».

XIV баб

АФЕРИН!

Мектепнинъ азбары бугунь байрамдаки киби донатылгъан. Сыныф ханелери яхшы сылангъан, тазе боялангъан ралелер, поллар кунеш шавлеси алтында йылтырап, козьлерни къамаштыралар. Азбаргъа сув сепильген. Чечеклер ачкъанлар. Кийинип-къушангъан балалар, сачларына къырмызы, мавы ленталар такъкъан чая къызчыкълар бири-бирининъ артындан чапып ойнайлар.

Экишер-экишер олып, озь-ара субетлешкен сойлары да барлар. Базылары алкъа шекилинде олып, насылдыр оюн ойнайлар, эр кеснинъ чересинде кулькю, козьлеринде къуванч, шадлыкъ, шенълик.

Горн чалынып, тантаналы сбор башлангъанындан хабер берди. Пионерлер, юкъары сыныф талебелери, эр кес озь сыныфына, боюна бакъып, сырагъа тизильдилер. Мухтар Салиевич ортагъа чыкъты, чивильдешип, шамата котерген балаларнынъ сеси бирден кесильди... Директор балаларны янъы окъув йылынен хайырлады, мувафакъиетлер истеди.

Бу вакъыт мектепнинъ азбар къапысындан устю ортюли машина кирди, эр кеснинъ дикъкъаты онъа чевирильди. Ортагъа пионер етекчиси Закирджан Ёлдашев чыкъты:

— Достлар!— юксек сеснен сёйледи.— Достлар! Бугунь, шу тантаналы куньде, сизлерге кене бир къуванчлы хабер айтмакъ истейим. Башта Махмуд Тахиров, Закирали Аббасов, Эркин Адылов ве агъа-къардаш Гъазиевнинъ ортагъа чыкъмаларыны риджа этем. Аферин! Якъынджа келинъиз.

Шундан сонъра Закирджан Ёлдашев гизли тавшанджылыкъ фермасынынъ насыл тешкиль олунгъаны, онынъ азаларынынъ корип кечирген зорлукълары, профессор Хаким Ариповдан кельген мектюплернинъ тарихы акъкъында зеджаннен бирлей-бирлей сёзледи. Балалар пек къуванды ве авес эттилер, гурьдели эльчырпмалар янъгърады.

— Шашыладжакъ шей!

— Али сагъ олсун!

— Махмудны пионер сафына къайтарып алайыкъ!

— Достлар, энди Эркинни эриштирмейик...

— Балалар, тынчланынъыз,— деп элини котерди пионер етекчиси.— Тынчланынъыз! Даа айтыладжакъ шей айтылмады. Дейджегим, бу беш дост, азаматлар чокътан-чокъ зорлукъларнен, азапнен тешкиль эткен

фермаларыны мектепке, яни сизнен бизге багъышламакъталар... Машинанынъ устюни ачынъыз!..

Машинанынъ устюндеки джаюв котерильгенинен, козьлери тавшанларгъа тюшкен балалар озьлерини тутып оламадылар, сырадан чыкъып машинагъа догъру чаптылар. Отуздан зияде ирили-уфакълы тавшанлар бакъылгъан юваларны ерге тюшюрмегендже кимсени озь ерине къайтармакънынъ чареси олмады. Баягъы вакъыткъадже сес-шаматаны, чивильтини бастырмакънынъ чареси олмады.

— Молодец, Махмуд!

— Али, фермагъа мени де алмайсынъмы?

— Къыз баланы не япаджакъ о?

— Сен ишинъни бакъ, манкъа!

— Озюнъсинъ манкъа!

— Сусунъыз,— деди ниает Закирджан Ёлдашев.— Сусаджакъсынъызмы, ёкъмы! Аркъадашлар, энди экинджи меселеге кечмек истейим. Озюнъизге беллидир, кечкен сене Алинен Махмудны пионер сафындан чыкъаргъан эдик. Олар мектеп пионер тешкилятына ариза бергенлер...

— Къабул олунсын! Олар бунъа ляйыкълар!— деп кимдир кучьлю эль чырпты. Онъа эр кес къошулды. Атта бир кенарчыкъта тургъан оджалар да озьлерини тутып оламадылар, эль шапылдатып, озь къуванчларыны, хошнут экенлерини бильдирдилер. Бу вакъыт Мухтар Салиевич кене ортагъа чыкъты:

— Бир тыныш тынчланынъыз,— деди директор эдджанланып.— Бугунь акъикъатен де тантаналы кунь олды... Кечкен сене Алинен Махмудны тавшан хырсызлагъаны ве колхозгъа зарар кетиргени ичюн пионер сафындан чыкъаргъан эдик, эм пек догъру иш япкъан эдик. Бугунь олар озь къабаатларындан арындылар, гизли ферма тешкиль этип, оны остюрдилер. Республика эмиетине малик олгъан джесарет косьтердилер. Энъ муими, бу ферманы достларына багъышламакъталар.

Бу алиндженаплыкънынъ нумюнесидир. Шунынъ ичюн бу беш азаматкъа мектеп дирекциясы адындан тешеккюрлер айтмагъа мусааде этинъиз...

Гизли тавшанджылыкъ фермасынынъ азалары балалар огюнде турар экен, бу макътавлардан утанып, юзьлерини къапатмагъа тырыша эдилер. Али бир де бир шейнен эгленмек ичюн Махмудны явашчыкътан тюртти:

— Тебриклейим, достум!— деди фысылдынен.

Махмуд да Алининъ тебригине тебрикнен джевап къайтарды:

— Озюнъни де!

Демден берли директордан козьлерини алмай гуя бу ишлернинъ эписини озю япкъан адам киби къатайып тургъан Салим:

— Ака! ака!— деп Алини тюртип башлады.— Рабия халам не япаджакъ? Янъгъыз къаладжакъмы?

— О янъгъыз дегиль. Мектеп фермасы халамнынъ азбарында тешкиль олунаджакъ.

— Чокъ яхшы...

Эрвин УМЕРОВ

АКЪАЙЛЫКЪ

...Павка Корчагин петлюраджынынъ устюне атылды, тюфегини япышты, ашагъы бурды. Сюнгю ташкъа урулып гъыджырдады, къуршун сеси янъгъырады...

Шу ань сыныф къапысы къакъылды. Оджапче козьлюгини чыкъарды, диккъленип бакъты. Къапы кене къакъылды. Оджапче, китабыны ташлап, башыны котерди.

— Мумкюн, киринъиз, — деди о.

Къапы ачылды. Ичери директор Рашид Абдурашидович кирип кельди. Ничюндир о мен бетке серт-серт назар ташлады. Юрегим сызлады.

Тарсыкъып башлагъанымны косьтерменек ичюн четке бакътым. Тышарыда къар ягъа. Балабан чинарнынъ далларында сувукътан къанатларыны сыкъып къаргъалар отуралар, торгъайлар исе къар устюнден бир шейлер араштыралар. «Я директор кельсе не олгъан?» — деп тюшюндим мен.— «Серт бакъса, бакъа берсин, ёкъса меним бир къабаатым бармы? Бельки онынъ кейфи ёкътыр...»

Мен, башымны котерип, оджапчемизге бакътым. Директор, онынъ къулагъына эгилип, бир шейлер фысылдады. Оджапче исе башыны къакъып мен тарафкъа бакъып-бакъып алды. Шу аньде, мен ничюндир Павка Корчагинни мектептен къувып чыкъаргъанларыны хатырладым. Кокюсимде насылдыр бир агъры пейда олды. «Олмайджакъ шей», деп тынчландырдым озь-озюмни.

«Ондан гъайры, меним деерлик къабаатым да ёкъ. Эбет, кунешнинъ де юзю теп-тегиз дегиль, дейлер, мен де мелянке дегилим, кимерде бир унерлер косьтерем... мисаль даа тюневин сыныфкъа къуш баласы кетирдим,

география дерсинде учурып йиберди́м. Къуш де пенджереге урулды, де келип балаларнынъ башына къонды. Амма да кулькю олды.

Оджапчемиз буны ким япкъаныны асла билип оламады. Бизим балаларымыз ойлелер: ольдирсенъ биле айтмазлар. Эбет, бир-эки данеси бар, хусусан къызлар, тиллери даима къычып тура, лякин олар биле индемедилер. Чюнки индеселер, сонъундан не оладжагъыны яхшы билелер...»

Оджапчемизге бир шейлер даа айтып, Рашид Абдурашидович манъа таба юрди. Онынъ козьлеринде кене насылдыр бир худжур къыгъылчымлар пейда олдылар. Кулюмсиреп, озюмни мумкюн дереджеде тутмагъа тырыштым. Директор къаршымда токъталды.

— Юринъиз, Асанов, биз бираз субетлешмек керекмиз,— деди о.

Артымдаки раледен ерге бир шей тасырдап тюшти. Гъалиба, Шакир достум къалемини тюшюрип сындырды. Меним ичюн абдыраса керек. Эбет, къабакъ манъа патлайджагъыны о яхшы биле, чюнки директор ич бир шейсиз мени сыныфтан чыкъармайджакъ...

— Айдынъыз, Асанов, аркъадашларынъызгъа кедер этмейик,— деди о текрар.

Сыныфтан чыкъып кетмеге асыл истегим ёкъ эди: Корчагин петлюраджынынъ тюфегини тартып алгъан сонъ не япаджагъыны бильмеге пек истеп эдим, лякин не чаре, директор юр деген сонъ юреджексинъ, эбет. Рашид Абдурашидовичнинъ артындан узун ве къаранлыкъ коридоргъа чыкътым. Директор догъру кабинетине тараф адымлады. О манъа башкъа бир сёз биле айтмады.

Кабинетке келип кирдик. Рашид Абдурашидович ерине отурды. Мен къапы огюнде къалдым.

— Къапыны яхшыджа къапатынъ, Асанов,— деди директор.— Корьмейсинъизми, тышта уфюре. Ярын даа экевимиз де гриппке огърап, тёшекке йыкъылмайыкъ.

Мен къапыны къапаткъан сонъ, о девам этти.

— Пек сувукъ олды бу йыл, деп эллерини бири-бирине уфкъалады. Якъын вакъытларда бойле сувукълар олмагъан эди.

Мен индемедим. Эбет, къатты къыш, лякин бунъа меним не алякъам бар? Зан этсем, мени къыш хусусында лаф этмек ичюн чагъырмадылар, гъалиба?

— Сыныф одалары балабан олгъанындан, оларны къыздырмакънынъ асыл чареси олмай...— деп девам этти директор.— Собаларны якъкъанымызгъа даа бир афта олды, энди эки машина комюр кетти. Ойле девам этсе, бир шахтанынъ комюрини озюмиз якъып битиреджекмиз, гъалиба...

Директорнынъ давушы ёргъун ве басыкъ. Эбет, онынъ да иши къолай дегиль: окъув акъкъында да, комюр акъкъында да о тюшюнмек керек, даа бизге ошагъан башсызларгъа да акъыл къоймакъ онынъ вазифеси... Аджеба, о мени не ичюн чагъыргъан экен? Десене, анавы къуш баласыны мен кетиргенимни бирев чакъты? Ойле олса яхшы запарта ашайджагъым... белли.

— Завхозымыз дели олаязды,— деп кене девам этти директор.

Бир айдан берли джам къыдыра, ич бир ерден тапып оламай. Область меркезине де барды. Маргилан, Къокъандкъа да барды. Дерсинъ, ер ярылгъан да бутюн джамларны юткъан.

Директор бираз сусып отурды да, сонъра апансыздан манъа чевирильди:— Я сен, Асанов, бу джам деген шейнинъ къайда гъайып олгъаныны бильмейсинъми?

Кулюмсиреп, омузларымны къыстым. Ошлы адам бу, бизим директор. Тюкянларда не ичюн джам олмагъаныны менден сорай, дерсинъ мен алтынджы сыныф талебеси дегиль де, джам чыкъаргъан заводнынъ директорым!

— Эбет, сен буны бильмейсинъ, Асанов,— деди Рашид Абдурашидович.— Оны не ерден тападжагъымыз-

гъа меним де акъылым етмей тура. Амма не ичюн джам етишмегенини мен яхшы билем: бизим мемлекетте пек чокъ мектеп бар, о мектеплерде исе пенджере джамларыны сындыргъан «къараманлар» пек чокълар...

Мен тап абдырап кеттим. «Ана санъа къара йымырта: директор мени джам сындыргъан беллей экен!...»

— Рашид Абдурашидович!

— Токътанъыз, Асанов, бираз сабыр этинъиз. Мен даа сёзюмни битирмедим. Сиз беллейсиз, бизим мектеплерде тек бир джам етишмейми? Ай-ай, ойле олса. Физика, химия алетлери кетиремиз — бир ай кечмеден иштен чыкъалар. География харталары, чешит плакатлар кетиремиз, учь куньде явуз къартийнинъ ёргъанына бенъзеп къалалар... Буларнынъ бутюни бизим арамызда юрген, бизим сыныфларда окъугъан атик йигитлеринынъ иши, азиз Асанов аркъадаш!

Тамагъыма бир шей келип тыкъылды, не къадар тырышсам да, юткъунып оламадым.

— Рашид Абдурашидович, мен ич бир тюрлю джам сындыргъаным ёкъ. Харита ве плакатларны да йыртмадым,— шу ерде давушым кесильди, аз къалдым агълап йибермеге. Эм акъикъатен, озюнъиз тюшюнип бакъынъыз, мен къабаатлы бир шей япмадым, манъа исе олур-олмайджакъ къабаатлар юклейлер! Тюкянларда джам олмагъаны биле меним къабаатым экен.

— Олуджыдыр,— деди директор къаарьли бир сеснен.— Бугунь кимдир бириндже «Б» сыныфынынъ пенджересини къартопачнен урып сындыргъан. Пенджерени фанера тахтасынен тыкъатмагъа меджбур олдыкъ, лякин ондан сонъ оданынъ ичерси пек къаранлыкъ олды. Балалар купе-куньдюз электрик чырагъы ярыгъында окъудылар. Бунынъ, балаларнынъ сагълыгъына насыл зарарлы экенини, белькн, анълайдырсынъыз, Асанов. Ондан гъайры, пенджереге якъын отургъан еди баланынъ сыджагъы котерильди, сувукълангъанлар, гъарипчиклер! Эвлерине къайтармагъа меджбур ол-

дыкъ. Бирини исе «Тез ярдым» машинасынен район хастаханесине алып кеттилер...

Мен та сыныфтан чыкъкъан вакътымда, эгер директор къуш баласы хусусында сораштырып башласа, «ынъкъ-мынъкъ» этип отурмадан, догърусыны айтар къоярым, къабаатымны танып, афу сорарым, артыкъ энди башсызлыкъ япмамагъа сёз беририм, деп тюшюнген эдим. Эм директорымыз насыл джеза тайин этсе, онъа джан-гонъюльден разы оладжакъ эдим. Албу ки, къуш баласы акъкъында бир сёз биле олмады. Бутюн лаф биринджи сыныфларнынъ сындырылгъан джамына келип къадалды. Бу ишнен исе меним ич бир алып береджегим ёкъ. Джамны Шакир сындыргъан эди, шунынъ ичюн де, эбет, директор меним яныма кельгенде, о къоркъусындан къалемини тюшюрип, парча-кесек этти. Аля даа дыр-дыр къалтырайдыр...

— Манъа ишанынъыз, Рашид Абдурашидович, джамны мен сындыргъаным ёкъ. Мен сизге керчек айтам,— дедим къарыкъ сеснен.— Эбет, меним башкъа къабаатларым ёкъ дегиль. Даа тюневин сыныфкъа къуш баласы кетирдим, дерс маалинде учурып йибердим, лякин джам меселесинде меним ич алякъам ёкътыр.

— Ша-ай,— деди директор манъа баштан-аякъ назар ташлап.— Сен, эбет, бу меселеге кимнинъ алякъасы олгъаныны да бильмейсинъ, шаймы?

— Шай.— Мен баш салладым, юзюмни четке бурдым. Ялан айткъанда биревнинъ козюне асыл бакъып оламайым.

— Демек, бильмейсинъ, э, Асанов?— деди директор кулюмсиреп. Мен кене баш салладым. Анълашылды: бу музыка энди баягъы девам этеджек. «Ким япты?»— «Бильмейим». «Сен сындырдынъмы?»— «Ёкъ, мен дегиль». Не десенъ де, лякин къолайлыкънен къуртулмакъ ёкъ. Шай экен, бу ишни чокъ созып отурмагъа аджет бармы? Адам эки кере ольмей, ольсе де тавшан киби къалтырап ольмемели...

— Бир кереден айтмагъаным ичюн афу этинъиз, Рашид Абдурашидович, — дедим мен теренден нефес алып.— Джамны мен сындырдым. Эгер яхшы десенъиз, шимдичик кетип, джам тапып келирим. Ер тюбюнден олса да, тапарым...

— Демек, акъайлыкъ япасынъ я, Асанов? Яхшы, яхшы. Амма бу сенинъ аркъадашынъа файда кетиреджек иш дегиль. Эбет. Эгер о яхшы дост олса, сенинъ нафиле ерде къабаатлы олып чыкъкъанынъны корьгенинен, келип, — бу меним ишим, Асановкъа тиймегиз,— дер эди.

— О меним джам хусусында чагъырылгъанымны бильмей,— дедим Шакирии къорчалап.— Ондан башкъа илле келир эди.

— Ойле олса, яхшы,— деди Рашид Абдурашидович.— Демек, джам хусусында лаф битти. Энди эсас меселеге кечмек мумкюн —сизинъ фена окъувынъыз меселесине.

Ана санъа акъыл! Демек директор мени къуш баласы яхуд джам ичюн дегиль де, химия, алгебра ве немсе тили боюнджа алгъан экилерим ичюн чагъыргъан экен даа!

— Билесинъми, Асанов, сени сыныфта экинджи йылгъа къалдырув хавфы бар. Бундан ананъынынъ хабери бармы?

Директор бираз сусып отурды, сонъра окъючылы бир давушнен девам этти:

— Мен ананъны пек урьмет этем, бир озюне эки бала тербиелемек, окъутмакъ не къадар кучь олгъаныны яхшы билем. Оны кедерлендирмеге де асла истемейим, лякин башкъа чарем ёкъ. Вазиеттен хабердар этмек борджлум. Шунынъ ичюн сени бугунь дерслерден азат этем, эвге къайтмагъа мумкюн. Ярын ананъынен берабер келирсинъиз.

Мен башымны эгип, къапыгъа догърулдым.

— Асанов,— деп чагъырды директор бирден ве ке-

лип янымда токъталды, элини омузыма къойды.— Асанов, джам ве къуш баласы акъкъында ананъа айтмакъ шарт дегиль. Бу меселени озьарамызда чездик, шаймы?

— Шай.— Баш салладым мен.— Сагъ олунъыз, Рашид Абдурашидович. Сагълыкъынен къалынъыз.

О индемеден къолумны сыкъты, барып ерине отурды. Коридор энди меним козюме тар ве къаранлыкъ дегиль де, аксине, адден артыкъ кениш, адден артыкъ ярыкъ ве сувукъ олып корюнди. Эр бир адымнынъ дюмбирдиси аселет япкъан киби эшитиле эди.

Кийинип тышары чыкътым, атеш киби янгъан юзюмни аджджы ель чертти. «Ишлеринъ пек де къуванчлы дегиль, Энвер достум. Кене белягъа огърадынъ. Анамны бир даа къаарлендирсем, шу бинагъа алып кельсем копек олайым, деп ант-емин эткен эдинъ. Ана, иште, унуткъансынъ. Демек сен ананънынъ мында чагъырылгъан эр кересинде шу бинадан, шу кабинеттен не къадар кедерленип, бели букленип чыкъкъаныны унуткъансынъ. Онынъ эвге келип, пенджере огюнде мугъайып отургъаныны, сенинъ эр бир къылыгъынъ, эр бир ярамазлыгъынъ онынъ яры омюрини алгъаныны унуткъансынъ... Копек олайым деген эдинъ, ана, олдынъ иште...»

Ушюп башладым. Пальтомнынъ якъасыны котерип, эллеримни джеплериме тыкътым, диварны айланып, сыныфымызнынъ пенджересине догърулдым. Яваштан котерилип, ичери бакътым. Отуралар. Сыныфдашларымнынъ агъызлары ачыкъ, козьлери тёгереклешкен, парылдайлар. Павка Корчагиннинъ япмышлары даа да къабаргъан олса керек.

Мен бир-эки кере эль салладым. Сен кимсинъ деген олмады. Анавы бегемот Шакир биле козьлерини фалташдай акъайтып отура. Дост да ойле оладыр даа, мен онынъ бутюн къабаатыны озь бойнума алдым, о исе мына санъа отургъан, бедиий эдебият динълеп сефа сюре... А, шай олса, сюре берсин, манъа не...

Къалпагъымны терендже бастырып кийдим, юксек къар уюмини айланып кечип, ёлгъа чыкътым. «Ана шай, достум Энвер: шимди эвге келирсинъ, олгъан вакъиаиы ананъа айтмамагъа чаренъ ёкъ. Айттынъ, дейик. Ананъ не япар? Агълап башлар. Сонъра, козьяшларыны сюрте-сюрте: «Я, балам, ничюн, ничюн, бойле япасынъ?—дер.— Мен сизни бакъмакъ, ашатмакъ, кийиндирмек керек, деп гедже-куньдюз демеден чапам, чапкъалайым, озюмни гъайып этем, сабийлер ич бир тюрлю етишмемезликлер сезмесинлер, деп тырышам, сен исе меним бутюн ынтылувларымны бир адымынънен дарма-дагъын этесинъ, я бу не демек, я, балам? Эбет, окъумакъ къолундан кельмесе, о къадар инджынмаз эдим, я сен истесенъ яхшы окъуйсынъ да, не ичюн тырышмакъ истемейсинъ?!» Бундан сонъ о кетирип акъшамлыкъны столгъа къояр, кроватнынъ бир четчигине отурыр, озюндже бир шейлер фысылдап, баягъы агъаргъан сачларыны тюзете-тюзете, пенджереге бакъып отурыр, сонъра, союнмадан тёшекке созулыр, гедже исе, тюшюнде нелердир корип, сёйленир, инъълер, агълар...

Анам колхоз фермасында йигирми йылдан зияде чалыша. Шу вакъыт ичинде аман-аман бинъ дане сыгъыр сагъгъандыр, десем янълыш олмаз. Эр зенаатнынъ бир хасталыгъы ола экен. Сагъыджыларнынъ хасталыгъы — эль агъырысы. Догъру, анамлар шимди фермада автоматнен чалышалар, иш дегиль— оюн, лякин дженк вакъты ве ондан сонъки йыллар онынъ сагълыгъында силинмейджек из къалдыргъанлар...»

Озь фикирлериме далып, баягъы ёл кечкенимни сезмей къалдым. Байкъабулнынъ чайханеси огюне кельгеним. Шу ань артымдан бирев багъырды, аягъыма чантам тюшти.

— Энвер, къайда чапасынъ шу, олян! Ал хозяйствонъны!

Бу, эбет, Шакир. Лякин мен артыма чевирилип биле

бакъмадым. Чантамны бузлу ерден котерип алып, ёлума девам эттим. Шакир артымдан етип, янымда адымлай башлады.

— Артынъдан бир километр чаптым. Я бу не демек? Азачыкъ беклеген олсанъ, олер эдинъми?

Мен онынъ кенъ, семиз юзюне бакътым, сонъра кене ёлумны девам эттим. Директорнен олгъан лафларны хатырламагъа асыл такъатым ёкъ эди.

— Десене, мектептен къувдылар?— деди Шакир бем-беяз олып.— Я не ичюн? Сонъки вакъытта сен тильге алынаджакъ бир худжурлыкъ япмадынъ, гъалиба?

— Адден артыкъ шей олгъаны ёкъ. Лякин къуш баласы, геометрия, математика ве немсе тили бюнджа экилерим, бириндджи сыныфларынынъ сыныкъ пенджереси— бутюни бир олып озь ролюни ойнады...

— Сыныкъ пенджере?— шашты Шакир.— Я оны сындыргъан сен дегильсинъ де я?

— Мен олмасам не? Къабаат эп бир биревнинъ бойнуна патламакъ керек.

— Джамны мен сындырдым,— деди Шакир.— Эм сен буны озь козюнънен корьген эдинъ.

— Корьген эдим. Шай экен: «Джамны Шакир сындырды, истесенъиз оны джезалай беринъ!»— демек керек эдими?

Шакир сусты, тюшюнджеге далды. Баягъы вакъыт индемеди.

— Эбет, бу шейни мен япкъанымны айтмайджагъынъ белли эди,— деди ниает.— Лякин бутюнини озь бойнунъа алгъанынъ да янълыш. Ананъ хастаджан бир адам, сен кетирген хабер онынъ кучюне кучь къошмайджагъы малюм.

— Сагъ ол, достум,— дедим мен.— Сенинъ акълынъ пек чокъ шейлерге ете экен, мен буны бильмей юрем.

— Бильмеген олсанъ, биль,— деди Шакир.— Шимди барып джамны мен сындыргъанымны айтаджагъым.

— Къана, бар да бакъ. Ондан сонъ адам саймам сени. Директор огюнде мени яланджы, козьбоявджы этип косьтермек истейсинъми?

— Яхшы, яхшы,— деди Шакир эль саллап.— Мен санъа буны яхшылыкъ истеп айттым. Лякин бу насыл достлукъ оладжакъ? Бутюн къабаат санъа патласа?

Мен омузымны къыстым.

— Башынъа беля тюшип башлагъан сонъ, бир данеми, он данеми фаркъы ёкъ,— дедим.

— Шай амма...

Къалпагъымны чыкъарып, Шакирнинъ огюнде мыскъылнен баш эгдим.

— Алидженап фикирлер. Гъает алидженап. Сагъ ол, достум.

— Эшеклик япма,— деди Шакир.— Джамны мен сындырдым, демек, оны тюзетмек меним боюн-борджум. О бираз сусты, сонъра девам этти:— Фотоаппарат алмакъ ичюн бираз пара топлагъан эдим, къайдан джам тапмакъны да яхшы билем. Лякин бир «лякини» бар... Усталыкъ джеэтинден, озюнъ билесинъ, пек зайыфым.

— Чокъ мыдырдана бермесе шуны! Япаджакъ олсакъ— берабер япайыкъ даа!

— Ойле олса ур-аа!— Шакирнинъ чырайы бирден ачылды.

— Къалгъанына да чаре булуныр, чокъ теляшланма.

Шакир чапып барып къар обасына бир тепме чекти, бу да етмеген киби къаргъа юзю къоюн ятып, тыгъырлана башлады.

— Олян, тур о ерден. Башынъ чокъ суварылгъан къабакъ къадар олса да, зерре къадар акъылы ёкъ ичинде.

Шакир шакъылдап кульди.

— Айса сенинъ къафанъ пек акъыллымы? Онынъ ичюн де озь-озюнъни ашап битиресинъ. Билесинъми меним не теклифим бар?

— Кене директор ве ана-бабаларны шашыраджакъ бир ярамазлыкътыр даа...

— Тапмадынъ, асабам. Я тюневин ишлеген буз мейданымыз хатрииъден чыкътымы?

Адамнынъ башына о къадар фелякетлер кельгенде онынъ акъылында ойле уфакъ-тюфек шейлер турамы? Албу ки, тюневин биз буюк бир иш яптыкъ: къолум-къомшу балаларыны топладыкъ — эсасен озюмизден кучюклерни. Акъранларымыз чалышмагъа истемедилер. къышлакъ четиндеки бошлукъны кетменнен тегизледик, деерлик он-он беш араба чешит пусюрликни четке алып чыкътыкъ, якъындан кечкен озен тарафкъа арыкъ къаздыкъ, сонъра сув йиберди. Саба мектепке кеткенде аселет келип бакътым: бизим шарантта конёкнен таймакъ ичюн мына санъа буз мейданы асыл олгъан! «Не гузель я,— деп къувандым мен.— Мектептен кельген сонъ тоя-тоя таярмыз, ёкъса, конёкларымыз тамамынен тотланып къаладжакълар». «Меним конёкларым исе яп-янъычыкълар, эки йылдан берли магъазда яталар. Ленинграддан Эдем агъам ёллагъан эди. Амма былтыр къыш олмады. Декабрь айында биле боран уфюреджеги ерине кунеш парылдады, сыджакъ баарь ягъмуры ягъды. Тарсыкъкъанымны корип, анам: «Агъанъ мында авалар насыл олгъаныны унуткъан, бесе-белли,— деп кульди.— Адам эвлерине тез-тез келип турмаса, ана ойле ола о». Бу ерде, догърусыны айтсам, анам бираз къабартты: Эдем эвге тек бир къышта кельмей. Беш-он куньге о къадар масраф чекип кельмеге аджет ёкъ,— деп сая. Онынъ ерине барып портта чалышкъаным эйи, дей. Эвге бир аякъ келип кетмек ичюн анамдан юз-юз элли рубле алмакъ керек, бундан кимге файда? Онынъ ерине, аз олса да, бираз чалышса, азачыкъ пара къазанса яхшы дегильми? Базы керегине ярар, устюне бир шейлер алыр... Язда исе, о мытлакъ келе, эм кене ишсиз отурмай. Де къомшу совхозда тола къоя, де чыкъып тарлада чалыша».

— Энвер, Энвер!— Шакир мени тюртип, хаялымны бозды.— Айды, барып бираз таяйыкъ! Тюшюнип тургъандан не файда?

— Яхшы, кеттик,— дедим мен.

Эвге кирип, алгъан питени чайнай-чайнай, бузлу мейдангъа келип чыкътыкъ. Узакътан онынъ четинде бир сюрю бала тургъаныны корьдик. Олар эллерини саллап, нелердир багъырыкълай эдилер. Якъынджа кельдик. Бакъсакъ — тюневин бизге ярдым эткен балачыкълар. Конёклары ерде яталар. Даа саба кумюш киби парылдагъан буз мейданы исе гъайып олгъан. Кимселер оны балта ве ломнен ура-ура парча-кесек эткенлер. Мийимде шу ань бир фикир ялкъылдады: «Буны, эбет, тюневин бизнен чалышмагъа истемеген арамтамакълар япкъанлар. Бизге кучьлери етмегенинден, буздан акътларыны алгъанлар, эзитлер!..»

Бир-биримизге бакъып къалдыкъ. Не Шакир, не мен бир сёз биле айтып оламадыкъ. Таш киби къатып къалдыкъ. Баягъы шай турдыкъ, сонъра, дерсинъ артымдан кимдир итеди, огге атылдым, насылдыр огъланчыкъынынъ елькесинден тутып, силькип башладым.

— Буны ким япты?

— Бильмейим,— деди бала агъламсырап.

— Мен: «Сен яптынъ!» демейим. Мен бузны ким парлагъаныны бильмек истейим.

— Бильмейим, бильмейим,— деп текрарлады бала.

О шай десе де, козьлеринден корюнип тура эди: ким япкъаныны да биле, мейданчыкъ гъайып олгъанына пек яна, лякин ольсе де, янса да ким япкъаныны айтмаз.

— Мен сенден сорайым, олян, эшитесинъми: буны ким япты?— Ачувымдан, ичимде янгъан алевден агълайджакъ къараргъа кельдим.

— Ким япты?!

— Бильмейим.

— Екъ, билесинъ. Яхшы билесинъ, эм ким япкъаныны шимдичик айтаджакъсынъ, ёкъса...

Шакир манъа япышты, зорнен балачыкъны къуртарып алды, итеклей-итеклей, четке алып чыкъты.

— Шаштынъмы шу! Я о баланынъ не къабааты бар?!

— Я биле турып айтмагъаны не? Тюневин биз тек бир озюмиз ичюн тырыштыкъмы? Булар да файдалансын, деп эшек киби чалыштыкъ! Бу кобелек исе озюнджесине къараманлыкъ япа...

Шу сёзлерни айттым да, тилими тишледим: эсиме директорнынъ кабинети тюшти. Козюм огюнде Рашид Абдурашидовичнинъ сёнюк козьлери, азгъын юзю джанланды. Даа ярым саат эвельси мен анавы балачыкъ киби башымны асылдырып, «бильмейим», деп текрарлай эдим. Я бизим арамызда не фаркъ бар?

— Айды, етер, сюрт козьлеринъни,— деди Шакир.— Дюньяда насылдыр бир махлюкъ бар экен: озю догъургъан балаларыны озю ашай экен. Озюмиз ичюн керекли шейлерни бозсакъ, парласакъ— шу махлюккъа бенъзеп башлармыз.

— Мен оларны тапмасам — инсам дегилим,— дедим мен.

— Къасевет этме, тапармыз, акъыл да къоярмыз...

Артыкъ бир сёз айтмадан, мен кери чевирилип. эвимизге тараф адымладым. Элимдеки конёкларым бирер пулдыкъ юк киби корюле эди. Юрегимде де балабан таш ята. Кимерде ойле алларгъа расткелесинъ ки, догъру бир фикирге кельмек къыйын ола.

Нафиле ерде, таякъ эки уджлу, демегенлер. Бир уджундан биревнинъ башына салласанъ, экинджиси келип озь манълайынъа урула. Демек, акъайлыкъ, къараманлыкъ япмакънынъ да чешит сою ола экен. Бу шейлер хусусында яхшы тюшюнмек, ташынмакъ керек. Сонъра анавы балачыкъ огюнде афу сорамакъ керек... Иште, япыладжакъ ишлер чокълар.

Эмиль АМИТ

УСТАНЫНЪ КИЧИК ОГЪЛУ

Бекир агъа къор кесильген налны атеште тутаркен эп ярдымджысынен лакъырды эте:

— Юсуф, э Юсуф...

— Не дейсинъиз, уста?

— Юсуф, алла инсангъа чыкъымсыз бир огълан ерине къыз берсе яхшы дегильми?

Юсуф енъинен буруп астындаки терни силе, бар кучюнен корюкнинъ сапыны басаберип, атешни аванен къуветлендире, ара-сыра бурнуны чеке.

— Не ичюн индемейсинъ, Юсуф?

— Айткъан лафынъыз догъру, уста.

—Юсуф, мен демек истейим ки, танъры бойле огълан ерине бир таш парчасы берген олса... Догърумы, Юсуф?

Юсуф эп корюкни баса. Индемей. Бу лафларны онынъ эшиткени биринджи кере дегиль. Уста озюнинъ дёртюнджи — кичик огълу акъкъында чокътан берли бойле лакъырдылар эте. Юсуф Бекир агъанен чалышкъандан берли эки куннинъ бири, уста бир вакъытлар пек севген, энди козьден чыкъаргъан кичик огълу хусусында шикяетлене. Башталарда исе, Бекир агъа шу огълуна буюк умют багълагъан эди. Я сонъу не олып чыкъты: «Халкъ алдында юзюм къызарды»,— дей уста. Сонъу мына шай олып чыкъты. Кичик огълу къартнынъ юрегини ынджытты; о олгъаны-оладжагъы докъуз номерли футболджы ола бильди. Бекир агъа ич багъышлап оламай. Дюньяда эр бир адам бир шейлер огренмеге тырышкъан, эр кимнинъ инсан акъылы озь зенааты олгъан бойле бир девирде, Тефикъ балабан чёльде топ артындан чапып юре. «Тьфу санъа!». Халкъ исе,

онъа бакъып, пармакъларыны къапып — янакъларыны къабартып сызгъырыша, ичеклери узюлир киби кулюшелер.

Чокъ шукюр ки, дигер учь огълу бу кениш дюньяда озь ерлерини тапып олдылар. Дёртюнджиси зырзоп олып чыкъты. Не япарсынъ, инсаннынъ элиндеки пармакълары да бири-бирине ошамайлар да.

— Юсуф...

— Не дейсинъиз, уста?

— Айтчы манъа, анда темашаджылар оюнджыларнынъ ана-бабасыны билелерми?

Бекир агъа демирджи оджагъы башында къыргъыч огълу акъкъында ойларгъа далып турар экен, озю де демир киби къызарып-къызгъынлашып кете. Бу дакъкъаларда о бутюн омюрини итияджылыкъ ичинде кечирген бабасыны хатырлап ала. Раметли бабасы Кезлев скеледе къоджаман пароходларны бошаткъан аммаллардан бири эди. Озь елькесинде киши котерип оламагъан нидже-нидже юклерни ташыр эди. Шу вакъыт чокъ кишилер бабасына ошап юксек бойлу, кенъ кокюсли олып, етишеяткъан Бекир де аммал олур, деп тюшюне эдилер. Лякин: куньлерден биринде, бабасы онынъ элинден тутып, энъ белли демирджи — уста Рамазаннынъ устаханесине алып барды.

— Шу олянны адам эт — бир уста олсун, Рамазан,— деди ве джебинден кичкене мешин торбачыкъ чыкъарып, оны къалтырагъан эллеринен чезе башлады.

Бекир Рамазан устанынъ янында эки йылдан зияде чалышты. Сонъ, онынъ демир тюкяны янындан озь тюкяныны ачты. Бабасы оны къучакълап: «Мурадыма ириштим, огълум. Энди ольсем козюм ачыкъ кетмез, сен къаарь-къасевет бильмезсинъ. Зенаат — алтын билезликтир. Сен оны энди озь элинъе такътынъ. Сенинъ эвлятларынъ да ана шу къыйметли билезликке малик олмалары ичюн мытлакъ къайгъыр...»— деди.

Баба ольди. Тувгъан, мукъаддес топракъларгъа явуз

душманлар аякъ баскъанда Бекир дагъгъа чыкъты. Партизанлар сафында кельмешеклернен дёгюшти...

Бекир дженктен баягъы эвель эвленген эди. Къадыны огълан догъурды. Бир дане даа.

Бекир о заман, «алла он огълан берсе биле, эписини раметли бабам тенбилегени киби адам этерим», деп хаяллана эди: «Тонгъыч огълум мытлакъ демирджи олур. Экинджиси — бербер. О тамам базар къапусы янында озь тюкянины ачар. Учюнджи огълум исе аякъкъап тюкянында чалышар. Къалгъан огъулларымны саатчы, терзи, тенекеджи, бакъырджы, кийизджи япарым.

Буюк огълу мектепни яхшы битирди. Беш йыл Ташкентте, сонъ учь йыл даа Москвада окъуды. Сонъра оны Ташкент ильмий-тешкерюв институтларындан бирине ёлбашчылыкъ япмагъа ёлладылар. Демирджи филиси алим олып чыкъты. Баба насыл ифтихарланмасын, экинджи огълу да анавы-мынавы дегиль, журналист олды. Свердловскте институтны битирди. Учюнджи огълу исе, Самаркъандгъа ишке кельди, заводда инженер олып чалыша. Дёртюнджи огълу... «Кимге, ошады аджеба?» Буны Бекир агъа озю де анълап оламай. «Сызгъырувлар ве кулькю-шамата алтында стадион чёлюнде топ къувалап чапкъалагъанына бир бакъ. Тефикъ демир тюкянына бабасынынъ янына келип кеткен куньлер ола эди де я. Къызаргъан демирни чёкючнен дёггенде чевреге учкъунлар учуша эдилер. Баба мемнюниет тебессюмини гизлеп, мына бу огълу, атомджыдан башкъа, къалгъан дигер огъулларындан акъыллы олур, деп тюшюне эди. Бекир агъа шимди ер юзюнде эр кестен акъыллылар атомджылар деп сая. Кичик огълу насыл этип «ёлдан тайды», анълап оламай къарт...

— Юсуф...

— Динълейим, уста...

— Ёлдан тайгъан огъланнынъ бабасына лянет...

— Эй, уста...— Юсуф терен кокюс кечире.
— Айт. Юсуф, айт, не сёйлемек истединъ?..
— Лафынъыз догъру, уста.
— Сен де дейсинъ шу, олян? Манъа лянет окъуйсынъмы?..
— Шай деменъ, уста.

Бекир агъа кяде бир чёкючни четке ташлай, мешин пештималына эллерини силе, атешке козь тикип ойгъа дала. «Акъылдане эвлят мектепни битирген сонъ институткъа кирмекни биле тюшюнмеди. Чалышмагъа кеткен. Анасына айлыкъ парасыны кетире. О да мемнюн, къувана. Онъа огълунынъ къайда чалышкъанынынъ фаркъы ёкъ, тек элял пара къазансын. Я чёльде топ тыгъыртып шу къадар пара алмакъ эляллмы? Ёкъ, ойле олабильмез.

Тефикъ бир къач куньлер эвден ёкъ олып кеткен вакъытлар да ола.

— Огълунъ къайда?— деп сорай Бекир агъа къадынындан. — Къайда?
— Оны шимди режимде туталар.
— Къайда о режим? Килитли къапу артындамы?

Лафкъа инженер огълу къарыша:
— Месуль оюндан эвель о бир къач куньлер тренировка япмакъ керек.

Ой, язынъ силингейди Бекир...

Я о, бир ай ёкъ олып кеткенде уста не япсын?
— Къардашынъ къайда?— деп сорай Бекир агъа инженерден.— Къайда?
— Алма-Атада.
— Анда бабасынынъ кемиги къалгъанмы?
— Ойнамагъа кетти.
— Лянетлер олсун!— къарт озь манълайыны юмрукълай.

...Бекир агъанынъ ярдымджысы бугунь гъает гъайретнен чалыша ве эп недир сёйлемек истей. Истей, амма, джесарет эталмай.

— Айды, айт, Юсуф, айт. Не айтмакъ истединъ шу?

— Бугунь манъа эртедже къайтмагъа мусааде этсенъиз, къартанам хасталанды, аптекагъа бармакъ керек...

Бекир агъа сонъки вакъытларда Юсуфнынъ къартанасы айда алты-еди кере хасталангъаныны сезе башлады. Ярдымджы устанынъ рухсетинен, иш вакъытындан баягъы эвель мусааде алып кете. Тамам мына шу куньлери инженер огълу да ненендир мешгъуль олып къала — эвге кечь келе. Даа десенъиз, ана шу куньлери, не ичюндир, алай бербер, аякъкъап тюкянлары, киоскалар вакъытындан эвель къапалалар. Бутюн бу адиселернинъ айны бир саатлерде олувы Бекир агъаны тааджипте къалдыра: «Худжур иш, олар къайда кете экенлер?...»

— Къайда шулар?..— деп сорай о келип-кечкенлерден.— Къайда?..

— Футболда.

— Санъа лянетлер олсун, футбол...

Кимерде шеэр стадионы тарафтан шиддетли садалар эшитиле.

— Го-о-о-ол!!!

Оларнынъ янында чалышкъан бербер кимерде бир Бекир агъанынъ янына келе де, оджакътан къор алып сигаретини якъа:

— Уста, тюневин огълунъ эки топ урды,— дей.— Эки гол!

— О гол дегиль де, башыны ёлдаки ташкъа ургъайды.

— Эх, уста, уста,— деп баш саллап, терен нефес алып кетелер олар.— Эх, уста...

— Устанъ да ёкъ олгъайды.

Бекир агъа озь омюринде огъулларындан бирине ич бир ань эль котермеди. Къаба бир сёз айтмады. Ялынъыз кичик огълуна бир кере джеза бермеге кучю етти. Ондан сонъ араларында лаф-сёз олмай. Базы вакъыт-

ларда къадынына:— Огълунъа айт, башына акъылыны топласын,— дер эди.

Тефикъ бабасы тарафкъа бакъмай, анасына:

— Бабама айт, меним акъылым еринде,— деп ташлай эди.

Къарт да яхшы джевап бере эди.

— Сен онъа айт, къадын, акъыл аякъта дегиль, башта олмакъ керек.

— Ана, джевабыны берсе, акъыллы башкъа чабик аякълар зарар этмейлер.

— Эркенъе айт, инатланмасын, окъумагъа кирсин.

— Анай, физкультура институтында гъиябий окъугъанымны бильдир бабама...

— Бу шеэрде огълунъа ич кимсе къызыны бермейджек, сен онъа яхшы анълат.

— Мен истеген къызымны алырым, шуны анълатса, анай!

Бекир агъа еринден сычрап турар ве ачувнен:

— Бабанъа лянет, футболджы!— деп багъыра эди.

— Юсуф...

— Не дейсинъиз, уста?

— Инсан бир шейни бойле япайым деп тырыша, лякин не ичюн алла башкъа тарафкъа бурып ташлай?

— Бильмейим, уста. Мына мен де бугунь, сиз манъа иштен эртедже кетмеге мусааде этерсинъиз, деп кельген эдим амма...

— Къартанам хасталанды дейсинъми?

— Шай, уста. Аптекагъа етип бармакъ керек...

— Э, не япмалы, барырсынъ даа... Алла шифасыны берсин.

Бу арада демир тюкянына бир огъланчыкъ чапып кирди де:

— Бекир агъа, мужде! Огълунъыз кельди!— деди.

Бекир агъа аман пештималыны ташлап, ашыкъа-ашыкъа эллерини сильген чул парчасыны кошеге атты,

джебинден акъча чыкъарып огъланчыкъкъа берди, къапугъа догърулып:

— Юсуф, мен кетем. Орталыкъны йыгъыштырып, сен де тая билесинъ,— деди.

Нихает эвге келип етти. Бекир агъа машинадан тюшти, азбарнынъ аркъа тарафына тез-тез айланды: о якъта кичик къапучыкътан багъчачыкъкъа кирмле эди. Къарт арандаки къочкъарны ич кимге косьтермей, чекип чыкъармакъ истеди. Лякин огълу багъчада кезине эди, бир вакъытлары озю отурткъан тереклерни козьден кечире. О бабасыны дерьал корьди, онъа догъру юрди. Олар къучакълашты, опюштилер. Сонъ Бекир агъа:

— Махсус сенинъ ичюн бир къозуны бакъып осьтюрдим, огълум, — деп арангъа догърулгъанда огълу оны токътатты.

— Баба, ашыкъманъыз, сиз кийининъ, кетейик...

— Къайда кетеджекмиз?

— Футболгъа.

— Къай-да-а?

— Футболгъа, баба. Шу оюн себебинден мен сизге бир кунь алдын самолётнен кельдим. Къардашым насыл ойнагъаныны бир корьмек истейим.

Бекир агъа озь къулакъларына инанмады. Козьлерини юмып-юмып ачты.

— Баба, не турасынъыз я? Бар, тез кийининъиз. Кечикеятамыз.

«Эгер эр кес акъылдан тайгъан олса, сен де тайгъала»,— деген лафны хатырлап, къадынына къычырды къарт:

— Эй, апакъай, тез, костюмимни азырла!

Бекир агъа бирден адам къалабалыгъы арасында Юсуфны абайлап къалды:

— Юсуф!

— Динълейим, уста.

— Къартананъа иляджны мында саталармы я?

Йигит шашмалады.

— Къартанам дегиль, мен хастам, уста,— деди шегирт.— Озь шеэримизнинъ командасы ичюн хастам...

— Лянет олсун санъа да, хасталыгъынъа да...

Стадионда «ине ташламагъа ер ёкъ». Бекир агъанынъ танышлары ерлеринден турып эль саллап, оларны янларына чагъырдылар. Юсуф устанынъ къулагъына:

— Коресинъизми, уста, шеэр ёлбашчылары да мындалар,— деп фысылдады.— Олар да озь командамыз ичюн...

Нихает, олар да отурдылар. Оюн башламасына къач дакъкъалар къалгъанда мейдангъа бир сюрю кок, къызыл майкалы яш чапып чыкъты, топ пешинден чапмагъа, секиришмеге башладылар.

— А-а-на, бизим Тефикъ,— деп косьтерди Юсуф къызыл майкасында балабан акъ докъуз ракъамы ачыкъ корюнген йигитини косьтерип.

— Бу джоргъалав оюн сайыламы?— деп сорады демирджи.— Хасталыгъынъыз шундамы?

— Ёкъ, уста, бу оюнгъа тедарикленюв.

Атомджы огъул бабасына оюннынъ къаиделерини анълатмагъа тырышты. Шу арада невбет судьягъа берильди. Оюн башланды. Сес-шамата кесильди, эр кес мейдангъа козь тикти. Бекир агъагъа не, о эль саллап ташлады: «Йигирми деликъанлы бир топнынъ артындан чапа. Энисине бирер топ бер барем, богъушсынлар». Эр кеснинъ дикъкъаты стадионда... Не япаджакъ, къарт да истемеден оюнгъа бакъып отурмагъа меджбур олды.

Къызыл майкалы оюнджылар бирден топны кок майкалыларнынъ сеткалы къапуларына тараф айдаштыра башлагъанларынен стадион гурьледи, гурьледи:

— Тефикъ, ур-ур!..

— Демирджининъ огълу, озюнъ ур!..

— Янды-ы-ыр!..

Бу багъырышувлар къарт демирджининъ дикъкъаты-

ны топкъа джельп эттилер. Тефикъ урды... Топ исе, къапу устюнде ярым даире япып, кенаргъа фырланып кетти.

— Демирджининъ огълу табанларынъны мазла!

— Э, демирджининъ огълу, чолпа «сапожник»!..

— Докъузынджы бугунь бутюнлей ойнамай. Мейдандан къувмакъ керек оны!

Бекир агъа янында отургъан къычырувджылардан бирине чевирильди ве «Тефикъны не ичюн къувмакъ керек экен?» деп сорайджакъ олды, лякин кимдир бирев алдын алдырып, яшкъа:

— Агъызынъны копюртме, узун тилли!— деп ачувланды.— Тефикъ даа санъа озюни косьтерир.

Бекир агъа тынчланды. Лякин оюн ярысы сонъуна етеяткъанда мусафирлер мейдан саиплерининъ къапусына гол урдылар. Стадион тырс этмеди: чюнки топны мусафирлер урды.

— Ана энди чин оюн башлар,— деди аркъадан бирев.

Судьянынъ эмиринен командалар раатланмагъа кеттилер. Бекир агъа къыйыгъындан уйкен огълуна, сонъ ярдымджысына бакъып алды, олар пек кедерли эдилер.

— Алайы бир тюрлю урбанен: ракъамлы кольмеклер, къыскъа штанлар, весселям... Ким — къайда чапкъаныны озю де бильмей,— деди демирджи.— Тефикъны косьтерчинъиз манъа, барып айтайым, бир гол яндырсын. Мен айткъан сонъ урмай корьсин бир...

Огълу ве Юсуф не ичюндир кулюмсиредилер. Сонъ кене сызгъыравукъ сеси эшитильди, оюн башлады.

Оюнынъ экинджи ярысы акъикъатен пек къызгъын кете эди. Энди топ эксерий вакъыт Тефикъънинъ имаесинде — онынъ аякъларында. Мыпа о топны мейданнынъ кенарындаки ёлакътан аркъадашларына берди, олар исе онъайтлы вазиеттен гол урып оламадылар.

— Озюнъ ур!

— Озюнъ ур!..— сеслери янъгъырады.

— Олян, озюнъ ур!— деп къычыргъаныны дуймай къалды Бекир агъа да. О этрафына козь ташлады чекинди, тынчланды.— Бабанъа лянет...

Эр ким оюннен мешгъуль эди, къартнынъ сонъки сёзлерини ич кимсе эшитмеди.

Тефикъ топны кучьлю урды. Лякин о штанга устюнден учып кетти. Бекир агъа кене океленгенини дуймай къалды:

— Къыйыш баджакъ...

Топ кене Тефикъте. Бир оюнджыны, дигерини, о бирини алдатып кете о...

— Урса, олян! — къычыра Бекир агъа.

— Ур!

— Ур!

— Озюнъ ур!— Бекир агъа къыза энди.— Гол урсанъ аякъларынъ тюбюнде къурбан чаларым!..

— Къарт шимди янында адамлар отургъаныны тамамынен унуткъан ве онынъ козьлери алдында ялынъыз Тефикъ, топ, сеткалы къапу бар эдилер...

Тефикъ топны къапугъа якъынлаштыра, сычрай, авада учып тюшкен шекильде ерге серпле. Стадион гурьлей, аякъкъа къалкъа, къулакъынынъ зарыны патлатаджакъ дереджеде багъыралар.

— Аферин, демирджи огълу!

— Яша, Тефикъ!..

— Алла энъ яхшы келинни берсин санъа!

— Къурбан чаларым, къурбан!..

Экинджи топны дигер уджюмджи урды амма, шу топны да онъа Тефикъ онъайтлап берген эди. Бекир агъанынъ къуванчы таша... Мейдан ортасына чапып чыкъып, огълуны опеджеги кельди. Оюн битти, эр кес мемнюн. Сейирджилернинъ юзьлеринде тебессюм, кулькю, севинч. Сокъакъларны толдырып шенъ адамлар кетелер...

— Юсуф, айтчы, бойле оюнлар сыкъ-сыкъ оламы?— деп сорады уста озюнинъ ярдымджысындан.

— Сыкъ-сыкъ ола, уста.

— Я не ичюн манъа шуны айтмадынъ, яхшы анълатмадынъ?.. Мында бойле шейлер ола экен, мен исе эвде отурам... Юсуф...

— Не дейсинъиз, уста?

— Къартананъ энди хасталанмазмы?

— Хасталанмаз, уста.

—Юсуф...

— Динълейим, уста.

— Бир даа иляджгъа кеткенде мени де ал озюнъ-ен.

— Яхшы, уста.

— Юсуф, командада къач адам ола?

— Он бир, уста.

— Эй алла, не ичюн манъа он бир огълан бермединъ.

МУНДЕРИДЖЕ

Л. Н. Толстой. Эсареттен бетер авджылыкъ. *И. Пашининъ терджимеси* 3
Максим Горький. Изергиль къартий. *А. Османнынъ терджимеси* 13
Василий Шукшин. Имтиан. *С. Нагаевнинъ терджимеси* . . 42
Насыр Фазылов. Кичкене деменъиз бизим. *У. Эдемованынъ терджимеси* 51
Худайберди Токътабаев. Сыр ачылды. *У. Эдемованынъ терджимеси* 59
Эрвин Умеров. Акъайлыкъ 120
Эмиль Амит. Устанынъ кичик огълу 133

Литературно-художественное издание

СБОРНИК

СВЕЖИЙ ВЕТЕР

Художник М. Сорокин

Ташкент, издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма

На крымскотатарском языке

Эдебий-бедий нешир

ДЖЫЙЫНТЫКЪ

КЪАФИФ РУЗГЯР ЭСКЕНДЕ

Редактор Н. Чегертма, ресимлер редакторы В. Немировский, техникий редактор Н. Сейдуалиева, корректор Г. Межмединова.

ИБ 4088

Басмахането берильди 01.03.89. Басмагъа рухсет этильди 15.12.89. Р 15385 Форматы 70×108¹/₃₂. Басмахане кягъыты № 2. Эдебий гарнитура. Юкъары басма. Шартлы басма т. 6,30. Шартлы боя оттиск 6,41. Нешир т. 6,52. Тиражы 3000. Сымарыш № 1092. Фияты 50 кап. Шартнаме 219—88.

Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты. 700129. Ташкент. Навоий сокъагъы, 30.

Нешриятлар, полиграфия ве китап тиджарети ишлери боюнджа УзССР Девлет Комитети. Ташкент «Матбуот» полиграф истисалынынъ 1-басмаханесинде басылды. 700002, Ташкент, Хамза сокъагъы, 21.